

Per Asbjørnsen:

Biskop Ole Tidemand 1710 -78.

Hans biografi og embedshistorie. Hans taler, samt en innføring i samtidens ledende predikanter.

Hovedoppgave i historie,
høsten 2003, Universitetet i Oslo.

Innhold:

1) Innledning.....	4
2) Kort historiografi.....	5

FØRSTE AVDELING:

1) Biografi og embedshistorie. Herunder:

a) Biografisk skisse. Ole Tidemand og bevegelsene i Jarlsbergdistriktet. 1710-1743.....	9
b) Bergen 1743-1762.....	14
c) Tidemand som visitator, kirkepolitisk forfatter og politisk-juridisk figur i Kristiansand. 1762-1778.....	17
d) Sluttkommentar.....	33

ANDRE AVDELING:

1) Ole Tidemands taler. Deres metode, stil og

applikasjon på samtidens teologiske og politiske spørsmål.....	37
a) Ordinasjonstale 1734.....	40
b) Jubileumstale 1749.....	47
c) Avskjedstale 1762.....	62
d) Tale for det kongelige herskap 1774.....	76
e) Oversiktskommentar.....	85

2) Andre predikanter. Herunder:

a) Eiler Hagerup (d. y.).....	90
b) Peder Hersleb.....	93

c) Johann A. Cramer.....	97
d) Nicolaus von Zinzendorf.....	102
e) Johann J. Rambach.....	106
f) Jaques Saurin.....	110
g) Oversiktskommentar.....	115
3) Sluttkommentar.....	118
4) Appendiks.....	123
5) Kilderegister, litteraturliste.....	125

1) Innledning.

I denne kirkehistoriske avhandling kan vi tilby en innføring i biskop Ole Tidemands biografi og embedshistorie, samt hans taler og en innføring i noen ledende predikanter fra den tid, med hovedvekt på de fire bevarte talene fra Tidemands penn. Tidemands livshistorie faller sammen med følgende perioder: Slutten av ortodoksien, pietismen og opplysningskristendommen. Han tilhørte selv den pietistiske skole, slik at det er denne retning som vil stå i hovedfokus for nærværende oppgave. Det er ikke vår hensikt her å skulle (i nasjonalistisk ånd) trekke frem et såkalt "norsk unikum" fra glemselen, men heller fremdra biskopen som en interessant personlighet og skribent fra denne ikke spesielt kjente kirkehistoriske periode. To andre biskoper, Johan E. Gunnerus og Peder Hersleb er jo fra før berømte, men begge to levde til største delen utenfor Norge, slik at ingen norsk historiker har skrevet større arbeider om dem.

Ole Tidemand tilhørte ikke den klasse av prester som hadde økonomiske og naturvitenskapelige beskjeftigelser (hva man gjerne forbinder med 1700-tallets prester). Han var av den "klassiske" sorten med interesse for antikkens historikere og kirkefedre, og utmerker seg mest som taler. Samtidig har vi en annen grunn til å trekke frem disse prekenene (samt andre predikanter); det er at pietismens teologi og taler er i ferd med bli kun en fotnote i kirkehistorien for Norges vedkommende, om dog ikke på dansk side (se historiografi).

Når det gjelder den embedsmessige seksjon her, så har vi lagt mest vekt på å skildre forholdet til andre embedsmenn og de eventuelle konflikter som oppsto, da disse forhold er meget tidskarakteristiske og har etterlatt seg dype spor i kopibøkene. Vi har forøvrig lagt vekt på å benytte kildemateriale som ikke tidligere er trykt eller kommentert: Når det gjelder kopibøker og brevsamlinger, så har endel av forhåndenværende materiale vært tidligere behandlet. Talene blir for første gang fremstilt og kommentert. Alle de utenlandske el. internasjonale predikanter blir også for første gang fremstilt i norsk sammenheng.

2) Kort historiografi

Den som tok initiativet til å skrive om 1700-tallets kirkehistorie i norsk sammenheng var Ludvig Daae. Han var på slutten av 1850-tallet norsk stipendiat ved geheimearkivet i København og produserte på grunnlag av disse studier avhandlingen *Aktmessige bidrag til den norske kirkes historie i det 18'de aarhundrede*¹. Dette initiativ synes å ha blitt forbilledlig for andre, for snart fulgte prestene Daniel Thrap, Johan Lampe og Andreas Faye (se nedenfor) opp med sine bidrag, samt at det senere utkom spredte avhandlinger i det neste århundre. Ludvig Daae produserte også et større arbeide; *Trondhjems stifts geistlige historie efter reformatjonen til 1814*², foruten artikler om gjendøperne i Drammen på 1740-tallet³ og Bartholomæus Deichmann⁴, slik at han vel til dags dato fremdeles er av de som har hatt bredest kjennskap til den norske kirkes geistlighet på 1700-tallet. Dessuten holder hans produksjon en høy vitenskapelig gehalt da han sjelden beveger seg utenfor kildematerialet når han argumenterer. Han var en spesialavhandlingshistoriker, som gjerne arbeidet mer direkte med kilder enn forfattere av sammenfattende verker.

Aktmessige bidrag etc. inneholder utdrag av og kommentarer til: Peder Herslebs rapport til kongen 1731 om kirkelige og sosiale forhold, brev til Henrik Gerner fra Ole Tidemand vedrørende pietismen i Larvikdistriktet 1739, herrnhutismen v. pastor Johannes Green i Christianiadistriktet omkring midten av århundret, Pontoppidans visitasrapporter fra 1748 og 1749 samt forholdene blandt det bergenske presteskap, foruten mindre notiser. Vi vil nedenfor komme tilbake til denne avhandling.

Presten Johan Lampe skrev så en avhandling om Pontoppidans bergensperiode⁵ og Daniel Thrap førte samme bergenske avhandling frem til Nordal Brun.⁶ Samme forfatter førte også

¹ Christiania 1864. Også trykt i *Tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke* 1864, s. 321-410.

² Trondhjem 1863.

³ *Nogle nye efterretninger om den norske kirkes historie i det 18'de aarhundrede*, Drammen 1860.

⁴ *Det gamle Christiania*, Chra. 1924, s. 126-146.

⁵ *Opplysninger om dr. Erik Pontoppidans virksomhet i Bergens stift*, i *Kirkelig kalender*, Chra. 1875

⁶ *Bergenske kirkeforhold efter Pontoppidan*, *Luthersk ugeskrift*, Chra. 1877, s. 29-159.

Daaes prosjekt med å utgi kildemateriale videre i en rekke artikler⁷. Disse arbeider inneholder mange nyttige informasjoner, men må leses med større varsomhet da de er tildels subjektive og dramatiserte etter forfatterens smaksdommer. Når det gjelder Kristiansands stift, så utga Andreas Faye i 1867 *Christiansands stifts bispe og stiftshistorie*.⁸ Han starter med den første Stavangerbiskop i middelalderen; men på grunn av det store omfang av verket har han tydeligvis basert seg endel på hukommelsen i fremstillingen, da vi har funnet feilaktige opplysninger i hans behandling av konflikten mellom Tidemand og Kristiansands magistrat. Faye hadde imidlertid stor evne til å finne interessante emner og var litterært begavet. Hver biskops korrespondanse med kanselli og underliggende prester gjennomgås, samt visitaser. Det gis også utførlige opplysninger om forvaltningen og tilsist ekspropriasjonen av det kirkelige gods.

Foruten noen spredte avhandlinger som vi ikke trenger å nevne i denne sammenheng, utkom det ikke noe større arbeide før presten Reidar Bolling utga *Kyrkjeliv i Christiansands stift i det attande hundreår*.⁹ Dette var vel et velkomment arbeide, men vil allikevel ikke bli nevneverdig kommentert her, da han til største delen bygger på Faye og gjentar dennes oppfatninger. Steinar Supphellens avhandling om Deichmann,¹⁰ omhandler biskopens verv som verdslig embedsmann; f. eks. gjennom "bandekommissjonen", men omhandler lite Deichmann som teolog (han hørte til ortodoksien).

Av generelle fremstillinger har vi først og fremst Anton Bangs *Den norske kirkes historie*,¹¹ samt Andreas Aarflots *Norsk kirkehistorie*.¹² Anton Bangs verk er preget av 1800-tallets trang til skarpe karakteristikk samt større generaliseringer og systemforståelser. Inndelingen er i idéhistoriske epoker uten avgrensning ved spesielle årstall, som f. eks. 1784. Aarflot bygger på samme systemet med epokeinndeling, men hans verk er mer preget av nøkternhet når det gjelder å kategorisere og spissformulere. Verket er ganske grundig og preget av omfattende teologisk innsikt, men ligger noe tilbake for Bang i å skape klarhet. Aarflots moderate tone er

⁷ *Aktmessige bidrag til den norske kirkes historie i det 18'de aarhundrede*, i *Tidsskr. f. d. evang. luth. krk.*, 1876, s. 9-17, 1877, s. 456-458, 1879, s. 128-136 og 1882, s. 293-306.

⁸ Chra. 1867.

⁹ Oslo 1947.

¹⁰ *Den politiske bisp*, Trondheim 1989.

¹¹ Chra. og Kbh. 1912.

allikevel et pluss innenfor norsk kirkehistoriografi. Helt nylig har også T. Rasmussen m. fl. utgitt *Norsk Kirkehistorie*,¹³ men verket er meget sammentrengt og fremstillingen av pietismen synes å bygge på Bang og Aarflot. Rasmussen har dog noen nye bemerkninger, hvilke vil bli kommentert nedenfor. Av monografier har vi sogneprest Anders Nilssens *Biskop Eyler Hagerup 1685-1743*.¹⁴ Denne monografi er nesten utelukkende viet Hagerups biografi og embedshistorie. Et kort kapittel omhandler biskopen som predikant, ved fyldige sitater og opplysende kommentarer. Dessverre er Nilssens monografi skrevet i en meget subjektiv stil, slik at hans polemikk til fordel for biskopen må leses med stor varsomhet.

Når det gjelder spesialavhandlinger/artikler om prekener ("homilier" = taler), så har vi først og fremst Andreas Aarflots fremstilling av og kommentarer til biskop Eiler Hagerup d. y.'s (1718-89) prekenmanuskripter.¹⁵ Avhandlingen har tittelen *Nytt materiale til belysning av pietismens forkynnelse*, og inneholder antikvariske kommentarer, litterær analyse, teologisk-doktrinær vurdering samt et appendiks med orginaltekster. Avhandlingen har vel sin styrke i forfatterens teologiske lærdom, men i forhold til disse analyser kunne man vel savne et sammenlikningsgrunnlag, ved at Aarflot trakk inn andre samtidige forfattere. Han understreker imidlertid selv arbeidets begrensning, eventuelt overlatende til andre å utarbeide en større spesialmonografi. Vi vil vurdere Aarflots synspunkter nedenfor i avsnittet om Hagerup i kapittelet *Andre predikanter*.

På dansk side har det vært lagt ned en noe større forskningsmessig innsats enn på norsk grunn. Allerede i 1790 utkom Niels D. Riegels *Christian 6's historie*,¹⁶ et arbeide basert på kildemateriale som nå tildels er tapt. Verket er skrevet i en sarkastisk-skandskriftaktig stil, hovedtanken er hele veien å vise hvor usunn og unyttig pietismen var for samfunnet. Så utkom Ludvig Helweggs *Den Danske kirkes historie etter reformatjonen*,¹⁷ et stort verk som legger an på brede, generaliserende fremstillinger. Han tar initiativet til å fremstille kirkehistorien etter de politiske epoker. 1730-1784 blir hovedepoke som igjen deles i mindre, f. eks. 1750-55. Verket

¹² Oslo 1967.

¹³ Oslo 2001.

¹⁴ I serien *Sacra Scriptura*, Oslo 1951.

¹⁵ *Tidsskrift for teologi og kirke* 1964, s. 153-164, 214-232.

¹⁶ I serien *Smaa historiske skrifter*, Kbh. 1790.

¹⁷ Bind 1, Kbh. 1857, bind 2, Kbh. 1883.

er preget av en kritisk stillingstagen overfor det gamle eneveldets autoritære kirkepolitikk, f.eks. Christian 6 og ”statspietister” som Peder Herslebs bruk av makt og tvang.

På 1900-tallet har vi først og fremst Johannes Pedersen / Bjørn Kornerups *Pietismens tid - opplysningstiden*.¹⁸ Disse følger opp Helwegs initiativ med å sammenslå politiske og kirkehistoriske epoker, men bruker en alternativ inndeling. Vi får 1699-1746 som pietismen, og 1746-1799 som opplysningstiden. Den skarp-kritiske ånden til Helweg er lite tilstede her; verket bærer preg av forsonlighet og toleranse. En så grundig og balansert, sammenfattende fremstilling av de to epoker har vi imidlertid ikke på norsk side, hverken hos Bang eller Aarflot, slik at dette verk kan regnes som en grunnforutsetning for ethvert kirke/kultur-historisk studium av 1700-tallet.

Av monografier har vi Michael Neiiendams *Erik Pontoppidan*,¹⁹ og P. G. Lindhardts *Peder Hersleb 1*.²⁰ Den første er en kombinasjon av biografi, embedshistorie og gjennomgang av alle Pontoppidans skrifter, hvilke siste er varierte og mangeartede. Lindhardts arbeide inkluderer også en oversikt over biografi og embedshistorie, men en større seksjon går med til drøftelse av Hersleb som predikant (han var i en periode en internasjonal størrelse her). Begge verker er preget av saklighet og nøkternhet, spesielt det siste. Lindhardts arbeide er også det største og grundigste for nærværende sammenheng og vil derfor bli hyppig referert til.

¹⁸ Bind 5 i serien *Den danske kirkes historie*, red. H. Koch og B. Kornerup, Kbh. 1951.

¹⁹ Bd. 1-2, Kbh. 1930-35.

FØRSTE AVDELING

1) Biografi og embedshistorie

A) Biografisk skisse. Tidemand og bevegelsene i Jarlsbergdistriktet.

Ole Tidemand var født i Christiania 31 oktober 1710. Hans far var kjøpmann, men kan ikke ha vært spesielt velstående, da sønnen ble overlatt til byens latinskole for å undervises. Der ble han dimittert av rektor Jacob Rasch 1728, vi vet ikke med hvilket skussmål.¹ Som skolekamerater hadde han hatt Jens Rennord og Johannes Green, to andre pietister.

Tidemand påbegynte samme år studier i København, men dro ikke lenge etter tilbake til Norge for å arbeide som informator mens han samtidig studerte videre. Det har vel vært mangel på penger som har drevet ham tilbake til Norge. Han fikk en stilling hos sogneprest Chr. Callundan i Sandherred hvor han ble inntil 1731, for så endelig å dra tilbake til København hvor han 6/11 tok teologisk embedseksamen med karakteren laud. Det var forresten en by "i kok" han da kom til; grev Zinzendorf og andre ledende herrnhutere oppholdt seg da i byen under høyeste kongelige gunst. Zinzendorf holdt konventikler for de fyrstelige, hans medhjelpere for borgerskap og arbeidere,² vi kan nok tro at den emosjonelt lettbevegelige unge mannen har latt seg påvirke av den sentimentale forkynnerstilen hos disse utenlandske kirkefornyere. Dog finnes det dessverre ingen nærmere underretninger om hvem han har møtt og hva han har opplevd der, men det kan vel holdes for avgjort at det er i løpet av dette år han har tatt standpunkt for pietismen.

Han vendte igjen tilbake til sin informatorpost hos Callundan sent 1731 eller begynnelsen av 1732.³ Her inngikk han i et hva som må betegnes som skandaløst forhold til sogneprestens 13 år gamle datter, og høsten 1732 nedkom hun med en sønn (Callundan døde kort før skandalens oppdagelse). Tidemand måtte prompte gifte seg, samt offentlig skrifte i kirken. Dette var kanskje ikke en spesielt god start på en pietistisk karriere.

²⁰ Kbbh. 1939.

¹ Ludvig Daae, *Efterretninger om Chra. cathedralskole under Jacob Raschs rectorat (1706-37)*, Chra. 1858, s. 52.

² Pedersen / Kornerup, *Den danske etc.*, s. 116 ff.

³ Eksamensdato var 6 november. H. Ostermann, *Norges teologiske kandidater*, Oslo 1946, s. 97.

Imidlertid hadde Tidemand allikevel kommet på god fot med de kirkelige myndigheter. Disse var: hans nærmeste overordnede, Larviks prost Frederik Grüner, en tidligere hoffmann og venn av U. F. Gyldenløve, videre Akershus biskop Peder Hersleb, og sist men ikke minst patronatsinnehaveren, grev Ferdinand Anton Danneskjold-Laurvig. Den siste var avgjort pietist, og hjalp Tidemand til personel-kapellanembedet 1734.

Av dette anførte kan det synes som Tidemand har vært en "kløpper" til å smigre og skaffe seg patroner, hvilket det vil senere nedenfor fremtre eksempler på (først og fremst enkedronning Juliane Marie fra 1774). Men han hadde på den annen side opptrådd som predikant før han fikk stillingen (dette hadde han lov til siden han hadde teol. eksamen), og var ønsket av menigheten.⁴ Her er vi allerede ved det vanskelig avgjørbare ved hans personlighet: Som panegyrisk forfatter har han neppe sin like på 1700-tallet eller norsk historie overhodet, dette har av noen historikere blitt brukt til å felle en temmelig negativ dom om ham.⁵ Andre historikere som Bang og Lindhardt har fremholdt at han var dyktig som predikant,⁶ at han tilogmed skal ha vært ledende i den pietistiske vekkelse som etterhvert bredte seg i Jarlsberg/Larvikdistriktet.

Av de bevarte brev fra Tidemand til biskop Hersleb fremgår det at hans forhold til Grüner i perioder har vært anstrengt, kanskje på grunn av hans pågåenhet i stillingen samt prestens ortodoks-konservativisme. I et brev av 3 sept. 1736 anmoder han biskopen om en uttalelse vedrørende et nytt kateketembede som han ønsker skal bli opprettet i Larvik.⁷ I språket til en erfaren embedsmann legger han frem alle sine synspunkter vedrørende saken:

"Prousten har allerede tiltalt mons. Holmboe der om, som i mit huus er conditionerende; og som ieg ogsaa har fundet ham tienlig, vel underviist og overbeviist om Sandhederne etc."

Imidlertid er det bemerkelsesverdige at en underordnet prest setter i gang forhandlinger med en biskop, og en stund senere får vi vite forholdets beskaffenhet: Prosten vil ikke risikere å "blamere" seg for biskopen ved å frembære et unyttig forslag, han vil derfor innhente biskopens mening om saken gjennom personelkapellanen først. Denne avvisende og overlegne

⁴ Brev fra Grüner til Hersleb, 9 febr. 1734, Larvik prostis brevsamling, BAO.

⁵ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 42.

⁶ Bang, *Den norske etc.*, s. 420; Lindhardt, *Peder etc.*, s. 327 ff.

⁷ Larvik prostis brevsamling, BAO. De følgende brev til Hersleb er fra samme samling.

behandling (det fortøner seg slik i brevet), som vi snart skal se et eksempel til på, kan muligvis ligge som en personlig årsak til at Tidemand senere selv oppførte seg autoritært i Bergen.

Imidlertid; i et langt brev av 28. mai 1737 får vi en verdifull beretning angående den såkalte pietistiske vekkelse, samme brev gir også en god psykologisk beskrivelse av Tidemand: Han gjør rede for biskopen angående visse rykter om at forholdene i Larvik ikke er som de skal være. Ifølge disse skal det florere med "pietisterie" eller vranglære der. Dessuten skal tjenestepiker ha mistet interessen for å arbeide, de går bare og kikker i sine oppbyggelsesbøker. To døtre av en viss hr. Bøchmand⁸ skal på utilbørlig måte ha prøvd å omvende den avgåtte birkedommer hr. Gottlender, som fra før er aktet som en troende, ved å sette seg på hans seng og synge salmer. Tidemand gir først en slags fortale hvor han deklamerer hva som egentlig er tilfellet: Han takker for hva han formoder er biskopens gode intensjon til både å advare og forsvare:

"..den herudi Meenigheden samlede Jesu lille Hiord imod denne Verdens Ulver Matth 10.16 der stedse har været, ere endnu, og fremdees, saa lenge Verden staar, vil stedse blive fulde af Bitterhed imod Jesu faae Troende, ligesom deres Andførere den bitre Diævel er bekendt at have een stoer Vrede, fordie hand veed, at hand haver ickund een liiden Tiid."

Som om han sto på prekestolen og biskopen var en tilhører, gjør nå Tidemand rent bord i lange anklagende strofer overfor hva han mener er ondsinnet sladder.

"Vil derfor nogen af de grove og ilde-sindede Calumnianter ickund være deres Beskyldninger gestandig, og komme her frem, da skal ieg langt fra rødme eller blegne derved, mens aabenbare og med mange Vidner overbeviise, at deres grove Beskyldninger er iidel slemme Løgner, af den slemme Diævel selv opspunden, som er Løgnens og Løgnernes Fader ".

Derpå går han over på selve ryktene: Angående det såkalte pietisteri, om dette uttrykk skal forstås etter gammel definisjon som den "vel grunnede gjørlige kristendom", så er det vel noe av slikt i menigheten, men ikke på langt nær så mye som han kunne ønske. Og hvis dette skal bety kjetteri, så finnes det ikke det minste spor i forsamlingen, dette er bare også djevelens oppspinn.

Når det gjelder det neste punkt, "piigerne", så stemmer heller ikke dette. Han har også vist dem at kjerligheten til nesten angår begge menneskets "porter", altså sjel og legeme, som da umulig

kan bestå om de forlater sitt kall og arbeide. Så følger en lang beretning om Bøchmands døtre: I en gripende stil beretter Tidemand om at sannheten er den, at han selv og de to søstre hadde vært tilstede ved hr. Gottlenders formodede dødsleie og der sunget salmer sammen med den syke. De to piker var beordret dit av hr. Bøchmand selv. Tilsist forsvarer Tidemand de to søstre ved å hevde at de er ofre for den forfølgelse som alle sanne troendes skjebne; de har aldri gjort noe galt men må allikevel daglig lide. Etter denne beretning tar Tidemand igjen fatt på å forkynne for biskop Hersleb:

"Dommens Dag skal forresten aabenbare alle Ting, og gjøre det klart, som nu er skiult etc".

Tilsist anbefales menigheten overfor biskopen og han ønskes velkommen på besøk. Dette brev gir et inntrykk av Tidemand som en meget pågående og uredde predikant og sjelesørger. Han har åpenbart vært på offensiven, på tross av sladder og motarbeidelse fra prost Grüner. Men brevet gir vel også inntrykk av at vekkelsen ikke har vært av spesielt stort omfang, hva andre også har formodet.⁹ Samme brev har kanskje heller ikke blitt sendt til biskopen uten en viss bevelse. Nå hadde vel Hersleb under sitt Christianiaopphold vist liberalitet overfor pietister og herrnhutere, han var jo selv hellende mot den Hallske retning, denne som konformerte med en streng statskirkelighet.

Så bare noen dager senere den 3 juni har Tidemand mottatt biskopens godvillige og sympatiserende svar: Tidemand skriver tilbake og takker ærbødigst, samtidig som det gjøres klart at hans forkynnelse overfor biskopen i forrige brev var for å vise sin innsikt som overfor en eksaminator, og ikke for å belære biskopen om hva hans høyærværdighet selvfølgelig vet. Forholdet mellom Tidemand og Hersleb synes altså å ha holdt seg godt, denne brevveksling avsanner forresten også hva Daniel Thrap tidligere skrev; at Hersleb skulle ha vært Tidemands fiende.¹⁰

Man får av disse beretninger samt fra andre kommentatorers opplysninger inntrykk av snevrere

⁸ Abraham Bøchmand, kjøpmann og Larvik-patrisier. Øystein Rian, *Vestfolds historie*, Vestfold fylkeskommune 1980, s. 212.

⁹ Lindhardt, *Peder etc.*, s. 326.; Rian, *Vestfolds etc.*, s. 384 ff.

¹⁰ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 34 ff.

og mer intolerante forhold i Norge enn i Danmark.¹¹ En person som var kjent som pietist eller herrnhuter kunne fort risikere trakassering og utskjelling på gaten, dog kunne liknende ting også skje i København. Ironisk nok var det ortodokse prester som gjerne opptrådte som oppviglere overfor borgere og arbeidere gjennom sine prekener. Det faktum at gateuroligheter stilnet av etter at en ny generasjon prester var kommet i embede mot slutten av 1730-tallet, sier sitt. Hvem som har satt ut disse rykter i Larvik antyder Tidemand dessverre ingenting om i sitt brev.

Den Herslebske periode som Akershus' biskop 1730-1737 har blitt rost av kirkehistorikere som en av de mest fremgangsrike perioder i norsk kirkeliv overhodet.¹² Hersleb nedla ikke bare et betydningsfullt arbeide på den rent kirkelige sektor, men startet også prosjekter innenfor skolevesen og sosiale stiftelser. Mye av dette stilnet av da han reiste til København, og man kan vel tildels klandre Kristian 6 for å ha tilsidesatt Norges tarv og utvikling ved denne nedkalling, som skjedde mot Herslebs uttrykkelige protest. Kongen skal forøvrig ha vært begeistret for Norge etter visitten i 1733, men synes å ha hatt et banalt og naivt syn på landet.¹³ På 1730-tallet var altså brytningen mellom ortodokse og pietister meget stor, hva Tidemands brev bekrefter. Kirkelige spørsmål var meget fremtredende i offentlig og privat debatt. For "kampklare" personer var grunnen redet, hva Tidemands embedshistorie også viser.

I 1739, den 14 juli, kom den nye biskop Niels Dorph på visitas i Larvik, med tydelig hensikt å rydde opp i det formodede kjetteri og svermeri. I tillegg hadde en rekke prester fra omliggende trakter innfunnet seg i kirken, samt en stor hop mennesker, både pietister og nysgjerrige. Tidemand var selvfølgelig der, nók avholdt av menigheten men helt på bunnen av det geistlige hierarki. I brevet til Henrik Gerner¹⁴ får vi fortalt hvordan biskopen starter med å utskjelle personel-kapellanen først fra prekestolen, deretter under katekisasjonen, hvorpå forvirring og lamslåelse oppstår i kirken. Etter gudstjenesten ber Tidemand om privat audiens hos biskopen i hans losji. Han redegjør i brevet for hvordan han går inn med bøyd hode, håpende å kunne tale Dorph til godvillighet. Men her går det bare enda verre; biskopen styrter inn i et tilgrensende

¹¹ Pedersen / Korerup, *Den danske etc.*, s. 137 ff.; Anton Bang, *Hans N. Hauge og hans samtid*, Chra. 1910, s. 76 ff.

¹² Aarflot, *Norsk etc.*, s. 134 ff., Lindhardt, *Peder etc.*, s. 189 ff.

¹³ Edvard Holm, *Danmark-Norges historie under Kristian 6*, Kbh. 1894, s. 752 ff.

¹⁴ KBK, datert Larvik 21 juli, trykt hos Daae, *Aktmessige etc.*, s. 347 ff.

værelse hvor alle de andre prestene er forsamlet, deriblandt den gamle prost Grüner, og starter pånytt med å gjennomhegle personelkapellanen. Grüner, som lenge hadde gått med en tiltagende forbitrelse mot Tidemand (Grüner var av 1600-tallets skole), istemmer med og anklager Tidemand for å ha ødelagt menigheten. Hvorpå alle prestene med Dorph i spissen stryker på dør og forsvinner. Denne beretning har vi kun fra en kilde, Tidemands brev, men det faktum at Dorph straks derpå anklaget han for kongen og at slik diktatorisk oppførsel synes å ha vært temmelig vanlig, gjør at det nok står til troende. Dorph står langtifra som noen parentes i kirkehistorien, og vi skal dessverre snart få oppleve det samme hos Tidemand.

Imidlertid hadde en viktig begivenhet inntruffet noen år tidligere som langt på vei avkortet Dorphs makt. I 1732 hadde den danske pietistiske teologen Christian Langemach Leth blitt utnevnt til sogneprest i Sandherred. Han regnes som initiativtaker til vekkelsen i Vestfold. Sammen med en annen dansk prest, Henrik Gerner, som også hadde blitt sogneprest, til Våle, samt Tidemand, styrte disse vekkelsen. 1736 ble Leth utnevnt til sogneprest/professor i København. Han sto altså i høyeste kongelige gunst; Christian 6 overvåket nøye alle viktige utnevnelser. Leth anbefalte så fra sin strategisk betydningsfulle posisjon Tidemand overfor kirkekollegiet, slik at det ikke ble tatt ringeste hensyn til Dorphs anklager, ja heller motsatt. Kollegiet synes bare å ha ventet på en anledning til å forfremme den energiske og nidkjære kapellanen. Også grev Danneskjold-Laurvig holdt sin hånd over ham, og 1741 ble Tidemand sogneprest i det nyopprettede Hedrums prestegjeld. Etter hva han selv forteller mange år senere,¹⁵ var dette en misunnelsesverdige og lykkelig tid. Men kollegiet synes å ha ment at han skulle oppover til stort ansvar; for 1743 ble han beskikket til Bergen, mot sine gjentatte protester.

B) Bergen.

Tidemands virksomhet i denne by har av tidligere historikere blitt ganske inngående behandlet, slik at vi bare for kontinuiteten her gir et grunnriss.

¹⁵ Brev til prost Frederik Arentz, datert 9 april 1760, bispearkivet Bergen, trykt hos Daniel Thrap, *Aktmessige etc., Tidsskr. f. d. evang. luth. krk. 1879*, s. 132 ff.

Tidemand ble først gjort til øverste residerende kapellan ved Nykirken, derpå 1747 beskikket til stiftsprost og domkirkens sogneprest, et av de høyeste kirkelige embeder i Norge. Det eksisterer dokumentarisk vitnesbyrd på at han i de første årene markerte seg meget autoritært, iallfall ifølge Pontoppidans beretning: I ren biskopelig stil begynte Tidemand å utstede ordrer til underliggende prester. De gikk da for å klage til den gamle biskop Oluf Bornemann; denne ristet da bare på hodet og sa at han ikke kunne gjøre noe fordi Tidemand hadde "mægtige venner nede i København".¹⁶ Bornemann døde imidlertid juni 1747 og ble etterfulgt av Erik Pontoppidan. Men denne kunne ikke reise til Norge før året etter, slik at mannen som få år i forveien hadde vært personelkapellan nå var visebiskop! (stiftsprostembedet er nærmest under episkopatet). Etter brevet til Brorson skal Tidemand i perioden forut for biskopens ankomst ikke ha tålt den minste motsigelse, ja utskjelt vedkommende prest som "banditt" ("canaille"). Ifølge samme brev skal stiftsprosten til og med ha løyet biskopen midt i fjeset vedrørende en annen sak.

Det følgende år var preget av gjensidig bitterhet og mistenksomhet mellom stiftsprost og biskop, inntil Pontoppidan fikk grev Johan Ludvig Holstein over på sin side, ved å på en måte selv benytte skitne metoder: Han antydte overfor Holstein (geheimeråd, formann i kirkekollegiet og oversekretær i danske kanselli) at Tidemand (uten å direkte nevne hans navn) hadde republikanske sympatier, hvilket resulterte i et skarpt kongelig reskript (17 jan. 1749) med irrettesettelse til Tidemand for oppsetsighet mot sin biskop.

Slike politiske maktkamper er også en del av vår kirkehistorie; man kan vel snakke om en autoritær-ortodoks tradisjon fra reformasjonstiden, hvor hierarkisk lydighet blir en følge av den kirkelige dogmatikk. En selvstendig fortolkning av bibelen er det samme som selvstendig oppførsel - hvilket blir synonymt med opprør. Pontoppidans taktikk med å politisk-mistenkeliggjøre motstandere er i god tradisjon med denne ortodoksi, bare at det vanligste middel var å anklage motstandere for vranglære. Under Frederik 5 var vel dette ikke et tilstrekkelig middel.

Et annet forhold er den usmidighet og usamarbeidsvillighet som synes å være internalisert hos prester og andre embedsmenn. Stolthet og sosialt hovmod er vel ingredienser her. I Tidemands tilfelle kan man ihvertfall snakke om en god porsjon stolthet. Går vi bakover i historien til 15- og 1600-tallet var forholdene dog mye verre. Det var ikke uvanlig at prestene gjorde opp sitt mellomværende med bare nevene.¹⁷ Imidlertid skulle Tidemand og Pontoppidans forhold snart bedre seg. Pontoppidan var i det hele ingen maktpersonlighet og den førstnevnte synes å ha lært å beherske seg, for i det neste tiår fremstår han i den rolle som han beholdt livet ut, med noen unntak; som en høykirkelig ancien-regime-aktig "prelat". Hans korrespondanse får en tildels forfinet og litterær form og han opptrer sjelden med stor strenghet. Han synes å ha hatt en hang mot franske manérer.

På tross av den gamle usamarbeidsvillige stil, så kan man altså utover på 1700-tallet også merke en høy grad av sivilisasjon og fin dannelse hos presteskapet, hvilket vel for en stor del kan tilskrives den nye sosial-litterære dannelse på kontinentet og i England, som etterhvert har nådd Danmark-Norge. Spesielt Ludvig 15's formynderstyrelse under kardinal Fleury holdt en kulturell profil. Dette resulterte i den såkalte rokokkoen, som igjen fikk endel forbindelse med pietismen. Denne var jo tildels et overklassefenomen. Kirkene bygdes i rokokkostil; i Norge har vi Frons og Frederiksverns kirker som de mest elegante og smakfulle. Zinzendorfs forkynnelse har avgjort et stenk av rokokko, altså meget raffinert og elegant.¹⁸

I 1754 forlot Pontoppidan Norge, først for å avklare en injuriesak vedrørende ham selv i København, men etterhvert permanent blivende der. Tidemand overtok bestyrelsen av bispeembedet. Han ble fra den tid nedlesset i arbeide, da han måtte overta alle episkopale forretninger samtidig som han var sogneprest til domkirken og stiftsprost! Endelig på slutten av 1757 ble han offisiell biskop. Det var lenge siden han var en fattig, men feiret oppbyggelsespredikant - nå var han administrator, losjerende i en av landets mest luksuriøse embedsboliger, i en by som mot slutten av 1750-tallet synes å mer eller mindre ha falt fra pietismen.

¹⁶ Brev fra Erik Pontoppidan til Nils Brorson, datert Bergen 30 sept. 1748, KBK, trykt hos Daae, *Aktmessige etc.*, s. 374 ff.

¹⁷ Bang, *Den norske etc.*, s. 379.

¹⁸ Se eget underkapittel om Zinzendorf.

Omstendighetene rundt hans forflyttelse til Kristiansand er noe uklare, altså hvorvidt det var hans eget ønske eller oversekretær Holsteins "kabal". Thrap hevder at Tidemand ønsket høyere inntekter, men uten å anføre hjemmel; samme kommentator skriver merkelig nok også sammesteds at Tidemand hadde lave økonomiske fordringer.¹⁹ Ifølge en memorial til kanselliet av 9 oktober 1772 fra Tidemand,²⁰ gir han uttrykk for å ha blitt forflyttet etter kanselliets behag. Spørsmålet får stå hen.

C) Tidemand som visitator, kirkepolitisk forfatter og politisk-juridisk figur i Kristiansand.

I april 1762 døde biskop Jens Christian Spidberg²¹ og Tidemand utnevntes til hans etterfølger i juni s. å. Reisen til det nye stift skjedde ikke før på høsten og skal ha vært hard, hvilket fremgår av et brev fra Tidemand til den nye oversekretær og formann i kirkekollegiet, grev Thott (Holstein døde januar 1763), av 16 desember 1763.²² Her oppsummeres de sjebnesvangre omstendigheter som skulle ødelegge mye av biskopens helse og arbeidskraft: Da han og hans familie ankom til bisperesidensen lå den der som råttten, fuktig og mer eller mindre ubeboelig:

"Hvad jeg og mine derudi have lidt og daglig har staaet fare for, er fast utroelig, uden for øyensynlige Vidner; hvorover jeg er bleven nødsaget til at udflytte af Bispe-Residencen, for ikke ganske at tilsætte baade Helbred og Livet".

Biskopens familie leide seg så inn i et hus ved elven, men til alt uhell var dette også en fuktig "spøkelsesbygning". Tilsist fikk Tidemand kjøpt byens gamle kommandantbolig av kongen og lot den delvis nedrive og pusse opp. Men han var for resten av livet sykkelig (antageligvis

¹⁹ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 30 og 41.

²⁰ Kopibok, BAK, SAK. Når ikke annet er anført, er alle følgende dokumenter i dette kapittel herfra. De benevnes da bare med dato i selve teksten.

²¹ Kartograf, historiker og naturvitenskapsmann, f. 1684. Stiftsprost 1721-59. Internasjonal anseelse etter at en avhandling om nordlyset 1724 ble utgitt i Tyskland. Eide et stort bibliotek m. naturaliesamling, som gikk tapt under brannen 1734. Han regnes som en ualminnelig flittig og sympatisk personlighet i samtiden, helt uinteressert i rikdom og ære. Men dessverre for Tidemand brydde han seg da ikke om bisperesidensens vedlikehold. Ifølge en meddelelse fra Tidemand til oversekretær Thott av 16 januar 1764, skal Spidberg ha bodd på *ett* oppvarmet værelse, mens resten av bygningen gikk opp i råde.

reumatisme) og kunne bare sporadisk gjennomføre de lange visitasreiser. Tidemands kopibøker fra Kristiansand inneholder følgende embedsområder: Tilsyn med de underliggende prester, økonomiske saker, supplikker, samt innberetninger til København. Dessuten har vi hans visitasrapporter, hvilke gir et interessant innblikk i hvorledes "den aristokratiske pietist" praktiserte som biskop de strenge doktriner han hadde satt opp i sin ordinasjonstale.

a) Visitaser.

Vi ser på hans innberetning datert 26. desember 1766 til kirkekollegiet fra sommerens visitaser i Lister (Lista) og Dalernes (Dalane) prostier. Første stopp er hos den 75 år gamle Michael Tyrholm i Vanse.²³ Tidemand gir en nøyaktig beskrivelse av dagens tekst, exordium (inngangens tekst) og proposisjonsteksten (hovedsetningen). Han kommenterer så at prekenen ble oppbyggelig utført, etter eldre tiders metode (Tyrholm var utdannet under 1600-tallets ortodokse system). Til slutt sier han at hukommelsen, begavelsen og stemmen var over hva man kunne forvente av en 75 år gammel mann.

Neste søndag er biskopen på plass i Sogndal (Sokndal) hovedkirke og hører personel-kapellan Bendix Sundmør preke. Han gir igjen opplysning om talens tekster og setninger, for derpå å rose kapellanen på det sterkeste. Talen har omhandlet hva den rettferdighet som gir plass i himmerike består i, og om Tidemand ikke gir flere opplysninger så forstår vi vel at hr. Sundmør har preket de gode gjerningers livsførsel, et favoritt-tema for biskopen på hans gamle dager (se tale nr. 4 i neste seksjon). Men dessverre har hr. Sundmør levd i fattigdom og tilbøyelighet til drikk, hvilket Tidemand omtaler som så:

"Hans Fattigdom er ellers overmaade stor, at for at slukke hans Sorg over denne, og sin langvarige Tieniste i et fattigt personel Capellanie, vil mand meene, at denne arme Mand har grebet ofte til det Middel, som i saadan Fristelse er, destoe værre, alt for almindeligt etc."

Tidemand har etter kirketid hatt en fortrolig samtale med Sundmør, hvor denne har "tilstått" alt.

²² GKA, visitaser, RA.

²³ Sogneprest og konsistorialråd, f. 1691, d. 1767. Var Spidbergs nære medarbeider som vitenskapsmann.

Biskopen slutter med å anbefale overfor kollegiet at kapellanen skal få bedre vilkår. Denne innrapporteringsstil følger Tidemand over alle visitaser. Vi får et inntrykk av ham som en ganske overbærende og tolerant "grandsigneur". Han er mest interessert i prestens preken, dens innhold og karakter, samt prestens diksjon og stemmevolum. Hans beretning om kapellanen her danner et unntak, for i alminnelighet så har han bare rosende ord til overs for prestene. Som sluttkommentar skriver han som regel at "alt har vært i sin skjønneste orden" og at han ikke har funnet noe å utsette på noen; hverken prest eller almue.

Han bemerker dog ved år 1766 innberetning at innføringen av skolevesenet møter motstand fra bøndene noen steder (se appendiks), hva vi også vet annenstedsfra.²⁴ Bøndene hadde sine egne oppfatninger om barna deres skulle sitte med bøker eller gå på åkeren og arbeide. Ved innføringen på 1730 - tallet var motstanden størst, mye fordi de måtte bekoste utgiftene selv, men det har altså i lang tid etterpå vært heftet problemer ved denne gjennomgripende samfunnsreform.

Beretningen her om den fattige personelkapellan har vel vært på sin plass, da han på den måte har kunnet fremme ønske om bedre forhold for et uhyre dårlig avlønnet embede. Alkoholisme blandt prester var også slett ikke uvanlig.²⁵ Imidlertid ser vi av disse innberetninger at Tidemands praksis som biskop har vært ganske forskjellig fra de steile og storstilte proposisjoner som han uttalte i Larvik-perioden (se ordinasjonstale). Som gammel, erfaren embedsmann har han blitt mer avrundet og nøktern, en slags moderat-konservativ stil. Hvis vi sammenligner disse rapporter med Erik Pontoppidans, holdt 1748-50, så finner vi en forskjellig metode der. Han gir ingen opplysninger om prestens preken, men heller karakteriserer disses personlighet og vandel. Skolevesenets stand omtales, samt gjerne lokale forhold og sagn, anekdoter o.l. Vi gir et par eksempler:

I Innviken har Pontoppidan blitt misfornøyd med den residerende kapellanen. Han fremstilles som taus, lat og "monosyllabisk". Biskopen har gjort klart for ham at han ikke kan regne med hans støtte ved eventuelle søknader. I Nordalen derimot har biskopen blitt forbauset over

²⁴ Pontoppidans visitasrapporter, trykt hos Daae, *Aktmessige etc.*, s. 366 ff.; Rian, *Vestfolds etc.*, s. 384 ff.

²⁵ Pontoppidans visitasrapporter er fulle av eksempler.

beretninger om at en ung kvinne hadde vært bergtatt. En bonde skulle ha vært inne i fjellet og hentet henne. Pontoppidan skriver at han selv har hørt historien fra bondens munn. Pontoppidans rapporter går som vi ser utover det rent kirkelige og er vel av høy kulturhistorisk verdi. Det hersket altså ingen nøyaktig norm for hva biskopene skulle innberette, de kunne følge sine egne preferanser langt på vei. En kommentar til stedets forhold var utgangspunktet.

Noe av det mest interessante i henhold til Tidemands visitasrapporter er inntrykket av at prestenes prekener så sent som 1772, hans siste visitas, overveiende har holdt en tradisjonell, ortodoks profil, med noe islett av pietisme. Vi gir noen typiske eksempler på titler:

Guds ords Kraft, der viiser sig hos dennem, der giver agt paa det.

Den eene rigtige og saliggjørende og sande Guds Kundskab.

En retskaffen Læreres Glæde over Guds Naade i Menigheden.

Noen filosoferende modernitet er nesten ikke å spore. I forhold til dette faktum kunne man bemerke at prestene har tilpasset seg almuens nivå eller behov. Men dette er vanskelig å etterforske og bedømme. Hva man konkret ser av dette er at tradisjonen har vært sterk; i universitetets undervisning, og i den etterfølgende praksis. Det må dog nevnes at "treghetsloven" også har betydning. Personer som har tatt teologisk eksamen helt tilbake under Frederik 4's regjering sitter fremdeles i sine embeder (f.eks. Michael Tyrholm). En viss påvirkning fra filosoferende teologer som Christian Wolff (1679-1754) og Johan Ernesti (1707-1781) kan vel ikke utelukkes, men kommer ikke konkret i betraktning her. Deres teologi kom ikke inn på Københavns universitet før på 1750-tallet, og da i en gammelmodig, konservativ form.²⁶

Ifølge Tidemands rapporter merkes det altså lite til frafall fra kristendommen i hans stift på 1760 og 70-tallet. Men dette stemmer forholdsvis godt med de kommentatorer som ikke har satt noen merkbar forandring før etter 1784. Aarflot setter ikke rasjonalismens inntreden i Norge før på 1790-tallet.²⁷

²⁶ Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 258 ff.

b) Kirkepolitisk memorial.

Av større kirkepolitiske innberetninger fra Tidemand til kirkekollegiet har vi hans memorial av 21. desember 1764.²⁸ Denne er foranlediget av et skrift som er kommet kollegiet i hende. Skriftet (vi vet dessverre ikke av hvilken forfatter) omhandler forskjellige aktuelle spørsmål som prosterettens effektivisering og kirkedisiplinen. Kollegiet har da som følge av skriftet avkrevet en erklæring fra biskopene vedrørende de forskjellige reformforslag som dette inneholdt. Vi får da i forbindelse med denne erklæring en anledning til å klarlegge biskopens kirkepolitiske posisjon og hans villighet eller motvillighet til reformer.

Tidemand gir først et engasjert bifall til forfatterens synspunkter på prosterettene. Denne har blandt annet foreslått å helt utestenge prokuratorne (sakførerene) fra forhandlingene. Uten vel å gi noen klar begrunnelse for hvorfor erklærer biskopen sitt medhold ved å si at prokuratorne forårsaker "forstyrrelse og sannhets-fornærmelse". Ut i fra kopibøkens opplysninger om geistlige juridiske forhandlinger vet vi at saker kunne trekke unødvendig i langdrag og ikke sjelden anta en infam karakter (dvs. "hetsing" mellom partene). Det kan være at prokuratorne ikke har bidradd vesentlig til justisens håndhevelse; men biskopens prekestol-aktige begrunnelse kan vel tyde på at han ikke ønsker ikke-geistliges deltagelse i rettens sakkyndige part. At juristene kommer inn i prosterettene kan føles av Tidemand som en utidig og kanskje fornærmelig innblanding fordi de med sin sakkyndighet og terminologi vil kunne dominere rettsforhandlingene. Sjalousi og mistenksomhet blir da en uunngåelig følge, jurister og teologer kommer i feide.

Videre gir biskopen sitt medhold til forslaget om å ikke offentliggjøre navnene på vitner. Han uttaler at han har opplevd at vitner har uteblitt fra forhandlingene etter først å ha erklært seg villige til å møte opp; dette fordi den pågjeldende part har samtalt med vitnet og overtalt det til å "stikke av". Dommen blir da urettferdig;

"...til meegen baade Forundring og Forargelse, ja Forskrækkelse for saa mange, som ikke uden Grund havde ventet *Contrarium*".

²⁷ Aarflot, *Norsk etc.*, s. 219.

²⁸ Innført i kopiboken med biskopens egen håndskrift. Dette har sikkert vært en slags kladd, så har han derpå diktert det offisielle dokument.

Det fremkommer av Tidemands protokoller at han har sittet inne med betydelige juridiske kunnskaper, og denne avveining er vel gjort med sikker embedsmessig hånd. Imidlertid er forfatteren fremkommet med et forslag som setter biskopen i avvisende beredskap: Forfatteren foreslår at det skal tillates å levere anonyme klager over prester, og at disse da igjen kan føre til prosterett. I sterke ordelag hevder biskopen at dette vil bety at skadefro gemytter kan få ram på helt uskyldige prester. Tidemand betegner slike anonyme innsendelser som "pasquiller", altså skandskrift/smedeskrifter. Tiltaket har også en økonomisk side: Det vil ikke være noen til å betale for slik en eventuell prosterett; men også det har forfatteren tenkt på: Det må tas igjen på skattene. En etter Tidemands formodning altfor lav sum er foreslått oppsatt og han avviser også denne del av proposisjonen. Skattene er vel høye nok fra før og prosteretten vil allikevel ikke kunne finansieres.

At anonyme klager nødvendigvis skulle være synonymt med paskviller og skandskrifter er vel mer et utslag av biskopens fantasi enn realiteter. Hans formodning er dog ikke tatt helt ut av luften. Paskviller forkom ganske hyppig i samtiden;²⁹ kort før biskopens avreise fra Bergen hadde en skandskriftaffære rystet hele byen. Forfatteren av dette smedeskrift var imidlertid en av Tidemand underordnet prest ved navn Johan Whitte. Denne hadde utgitt et satirisk "likvers" i forbindelse med en kanselliråd Danchertsens død. Kanselliråden hadde blitt bortvist fra nattverden av presten Johan Cammermeyer og havnet i konflikt med denne. I "likverset" heroiserer Witte kanselliråden og latterliggjør en rekke standspersoner i Bergen. Paskvillen ble raskt utsolgt og utkom i nytt opplag. Denne affære skaffet biskopen mye fortredd; en vidløftig korrespondanse med Whitte og København påfulgte skriftet. I hovedstaden hadde Whitte patroner, så selv om han fikk en offisiell reprimande - så ble han forfremmet i slutten av 1762; heldigvis for Tidemand etter sin egen avreise til Kristiansand.³⁰

I et brev av 23. oktober 1767 til sin tidligere kollega i Bergen Friderich Fasting ser vi at denne har sendt biskopen en avskrift av en ny paskvill. Tidemand gir bare uttrykk for generell fortørnelse over paskvillen i dette brev, så vi vet ikke konkret om innholdet. Men vi kan vel anta

²⁹ Supphellen, *Den politiske etc.*, s. 135 ff. Et meget spydig og infamt, men litterært velkonstruert smedevers over Deichmann er avtrykt samme sted.

³⁰ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 154 ff.

at han selv figurerer i "handlingen", siden Fasting har sendt ham skriftet. Biskopen reagerer altså med panikk i sin memorial til kirkekollegiet over dette forslag fra forfatteren om at navnløs angivelse av en prest kan medføre prosterett:

"Jeg for min deel seer ikke bædre, end at den største Nytte og Herlighed ville bestaae i et ønskeligt *Privilegio* for hvert eet onskabs Gemytte, til at *chicanére* og bringe i *blamé*, endog den bæste og u-skyldigste Præste-mand".

Ut i fra en sosiologisk-strukturell vurdering kunne man kanskje hevde at panikken kommer av frykt for demokratiske prosesser; det konservative, aristokratisk-høykirkelige preget er jo dominerende hos biskopen. Dette kan selvsagt ha sin riktighet. På den annen side kan forslag som disse til demokratiske reformer virke umodne og naive.

Etter disse juridiske betenkninger går Tidemand over på skriftets hovedtema, prostienes kirkelige forhold. Imidlertid kommenteres først forfatterens forslag om økonomiske forbedringer for prostene. I forbindelse med sine visitaser har de utgifter som ikke helt dekkes inn ved fri skyss og underholdning på prestegårdene. Forfatteren har foreslått en ny skatt for å avhjelpe dette og til å generelt forbedre prostenes vilkår. Tidemand setter seg bestemt imot dette; han uttaler at etter å ha bestyrt to stifter vet han hvor knapt almuen har det, han vet hva slags klager som vil bli følgen, samt hvor upopulær prosten vil bli på sine visitaser. Istedet foreslår han at prostene kan forflyttes til de bedre prestegjeld i sine prostier (prostene er alltid også sogneprester).

Dette kirkepolitiske syn er typisk for biskopen; han vil nødvendig oppgi gamle ordninger, heller forandre innenfor det eksisterende system. Dette gjelder spesielt på det økonomiske område; nye skatter og avgifter avviser han alltid. Om dette kommer av en utviklet sosial bevissthet er usikkert; men han har nok brukt sine erfaringer på visitasene til å ikke lukke øynene for vanlige folks slit og strev med å klare de daglige byrder (dette er jo også i ekstraskattens tid). Han taler ofte om fattigdommen i Kristiansand og omegn, hva også biskoper før og etter ham har gjort.³¹Før hovedtema behandles får vi kommentarer til diverse praktiske forslag: I forbindelse med prostenes visitaser bør regelen om prostevisitas én gang i året utvides til to, da prosten

måtte forbli borte fra sin egen menighet om han skulle rekke over alt på bare ett års tid. Regelen besto altså bare på papiret.

Når det gjelder vrangvillige betalere av tiende til prest og kirke, skal de eventuelt fornærmede prester forbys å gå på rådstuen med stevning mot de gjerrige. Dette skal kun skje etter samtale med og samtykke fra biskopen. Tidemand skriver i forbindelse med dette at endel prester er altfor tiltagne til å sette i gang rettssaker (nå skal vi imidlertid i neste avsnitt se at Tidemand selv havnet i prosessforviklinger). I forbindelse med disse tiltak opplyser dessverre biskopen ikke hva forfatteren har foreslått. Tidemand holder i denne seksjon av betenkningen en moderat tone og preget er av en erfaren, velprøvet embedsmann.

Mer interessant er kanskje hovedtema; kristendommens tilstand i menighetene og kirkedisiplinen. Forfatteren tilhører den gruppe som klager over ugudelighetens tiltagelse og kirkedisiplinens forfall. Han har i den forbindelse påberopt en fornyet bruk av det såkalte ”store bann”, dvs. ekskommunikasjon fra alle kirkelige handlinger. Et meget mørkt bilde av kirkens samtidsstilling er avtegnet: Til og med kirkens skarpeste tukt skulle allikevel være forspilt om den ble anvendt (dette er vel en overdrivelse eller spissformulering). Forfatteren er altså foruten sine reformforslag også en meget konservativ person. Tidemand veksler i sin respons på dette mellom personlige deklamasjoner og en mer nøktern, av erfaring preget tone. Forfatteren har:

”Gud bædre det saa sandt! alt for stor Aarsage, i disse Verdens sidste Tiider, til at klage over Ugudelighed, Ryggesløshed og allehaande aabenbare Frekthed i Synden(.....)men dertil svarer jeg, at skiøndt Ondskaben er, dessværre! kommen vidt nok; saa har den dog ikke, tak skee Herren! endnu her til lands løftet Hovedet saa høyt i Vejret /: det jeg veed /: at der skulle gives Spottere /: som han kalder dem /: saa overgivne, saa skamløse, og saa slet forfærdede, at de skulle ingen Frygt have for den *Grad* i Kirkens Diciplin, som Auctor her taler om”.

Om kirkens store bann var en praktisk realitet, så skulle altså frykten for og bruken av dette ha en effekt. Imidlertid gir han forfatteren rett i en del av sin beskrivelse; kirkedisiplinen er ikke på noen god fot, praksis og sedvane har blitt avslappet, slik at prester ikke har særlig makt bak sine forsøk på å stille syndere tilrette. Tidemand uttaler derfor at en tro sjelesørger i praksis er nødt til å slippe enhver motvilig og frekk synder på halvveien. Slik situasjonen er nå så passerer

³¹ Utdrag fra Rasmus Paludans innberetning til kirkekollegiet fra 1753 og Peder Hansens *Arkiv for skolevæsendet og oplysningens udbrædelse i Christiansand 1798*, er trykt hos Faye, *Christianssands etc.*, s. 362 ff. og 432.

syndere for like gode borgere som andre; de antas til faddere ved dåp og innbys til alleslags høytidelige sammenkomster. Ja, i situasjonen med en avmektig kirkedisiplin så ler den frekke synder av prest, kirke, sakramenter og religion. Biskopen støtter derfor forfatteren og tar til orde for at trusselen om det store bann virkelig skal realiseres. Nå er det forresten slik at dette på ingen måte er offisielt avskaffet, men at det bare har blitt uttynnet til en papirbestemmelse.

Det er kanskje ikke oppsiktsvekkende at en (stats)pietistisk biskop skulle støtte et slikt forslag. Han har vært en trofast støttespiller for Christian 6's kirkepolitikk av 1735 hele veien igjennom; eller ihvertfall siden han begynte å forfremmes til de høyeste embedsposter. Allikevel virker disse bedømmelser noe desperate både fra biskopen og forfatteren. Det store bann har alltid vært et ekstremt ytterliggående tiltak (gjærne brukt under krig og politiske maktkamper) i kirken og var ikke heller noen egentlig del av selv den mest autoritære pietismes kirkepolitikk.³² Anno 1764 er altså 1730-tallets holdninger knust av en mer liberal tid, og forfatteren og biskopen sitter tilbake som halvanakronismer.

Under de videre drøftelser får vi et godt innblikk i biskopens aristokratisme og konservative høykirkelighet: Han erklærer at ingen nye lover eller forordninger er nødvendige til kirkedisiplinens revitalisering - kûn at de gamle får fornyet kraft. På et viktig punkt vil han at de også skal innskrenkes. Prester skal fratas myndighet til selv å tildele strenge straffer, fordi de ved uaktsomhet og uskjønnsomhet trekker seg selv og kirken inn i offentlige, for kirken infamerende tretter. Han sier det ikke direkte, men mellom linjene er det vel uttrykt et ønske om at biskopen skal ha størst mulig kirkejuridisk makt i sine hender. Han har altså ikke noen ubetinget tillit til sine standsfeller, hvilket i noen tilfeller sikkert også er berettiget. Kopibøkene dokumenterer at vanskelige "casuser" fantes (f.eks. Hans Holm i Holmedal); om ikke så altfor mange så forårsaket de offentlig larm og papirmøller.

Denne kirkepolitiske betenkning gir altså inntrykk av en gammel pietist på vikende front. Imidlertid tilhører biskopen ikke den resignerte og pessimistiske kategori av personer. Hans talemåte "Verdens sidste tiider", sitert ovenfor, kan være ment bokstavelig, men kan også bare være en deklamatorisk metafor. Han avviser jo forfatterens påstand om at all respekt for kirken

³² Thrap, *Bergenske etc.*, s. 95.

skulle være forsvunnet. Imidlertid er det en realitet at "tukt-pietismen" langt på vei har gått i vasken som prosjekt. Tidemands eksempel med at syndere antas som faddere til dåp synes å være meget overensstemmende med andre beskrivelser av samtidsforholdene.³³ Vi bemerker tilsist at denne memorial kan være noe innfluert av subjektive stemninger. Allikevel må den tas i betraktning som et aktuelt, opplysende dokument fra 1760-tallet.

c) Tidemand som politisk-juridisk figur.

De mest iøyenfallende og tidskarakteristiske av alle kopibøkens dokumenter er imidlertid de brev som omhandler biskopens konflikt med magistraten og stiftsamtmannen. Denne konflikt pågikk i to år, 1772-1774, og gir oss et interessant innblikk i den tids embedsmenns psykologi og politiske selvbevissthet. Vi har før nevnt at maktkamper også er en del av vår kirkehistorie - denne sak er heller intet unntak.

Den 23 september 1772 fikk biskopen besøk av underfogd Ibsen, hvilken var assistert av to rådstuebetjenter. Fogden kom for å kreve inn en ny kommuneavgift på 6 riksdaler 15 skilling årlig. Fogden påberopte seg igjen "borgerkaptein Berg", og truet med militær eksekusjons utpanting om ikke beløpet ble utbetalt. Over 3 dager gjentok Ibsen sine besøk med fornyede trusler. Disse opptrinn irriterte selvfølgelig den temperamentsfulle og høytidelige biskopen over alle grenser. I et memorandum tilstillet kongen av 2 oktober gir han sine opplysninger om saken: Han har i sin tid kjøpt den gamle kommandantboligen av kongen med hva han har forstått som like rettigheter; dvs at som kongelig eiendom var den fri for avgifter. Dessuten påberoper han sin rett som biskop til å bo leie og avgiftsfritt, hva han da egentlig skulle ha gjort i bisperesidensen, men på grunn av dennes ubeboelighet har han først måttet leie privat, dernest kjøpe og pusse opp kommandantboligen for penger han har måttet låne av stiftets enkekasse på grunn av sin fattigdom! Derfor har han avvist fogden med den tilføyelse at han straks vil betale om de kan forvise ham et dokument med kongelig hjemmel. I en bitter tone forteller Tidemand at han gjennom år har tidd stille og betalt de kommunale fordringer, men denne nye avgift har gjort begeret fullt. For at ikke hans egen person og hele hans familie skal "prostitueres" gjør han

³³ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 114.

nå "knæfald" for kongen med anmodning om en resolusjon i saken.

Når det gjaldt stiftsamtmannen, Hans Hagerup,³⁴ så hadde hans forhold til Tidemand inntil da vært godt, og Hagerup ga også sin støtte til Tidemand her gjennom sin egen påtegning på dokumentet. Dog påpeker den lærde juristen at brannavgiften av 1767 ikke vedkommer dette, da den er innført etter at Tidemand har fått sitt skjøte.

Nå ville en kongelig resolusjon vel vente på seg, og lenge før denne eventuelle kunngjørelse var saken allerede brakt til en skandaløs rettssak, da Hagerup allerede dagen etter Tidemands postleggelse av sitt brev til kongen hadde gått over til det andre parti, altså sin egen sønn Eiler. Denne hadde stiftamtmanden nylig fått innsatt som magistratspresident. Ifølge et nytt memorandum tilstillet kanselliet av 9 oktober beretter en fortørnet biskop om at de mest drastiske og uetterrettelige ting skal ha foregått: Etter hva han forteller skal Hagerup d.y. ha gått med på å avvente kongens resolusjon og svar på biskopens første memorial. Imidlertid får denne så igjen besøk av fogden og de to betjenter, nå forsterket med branninnspektøren. Disse får komme inn i biskopens stue, hvor nå branninnspektøren tar ordet og på det heftigste forlanger skatten utbetalt prompte. Biskopen avviser dem med henvisning til kongens forventede resolusjon, går derpå tilbake til sitt studerkammer. "Tribunalet" forlater så huset, men først har branninnspektøren tatt med seg i pant en sølvkanne som sto posisjonert på en kakkellovn! Allerede et par dager før var Tidemand i ferd med å forberede stevning mot magistraten - nå var han brakt til ydmykelse.

Det synes ut i fra disse dokumenter som om Hagerup d. y. har vært den vanskelige person å forhandle med, mens hans far har vært mer den velprøvede embedsmann. Imidlertid fremgår det at magistratspresidenten har overbevist st. amtm. om utilbørlige dokumentopplysninger fra biskopen (det fremgår ikke eksakt hvilke) - Hagerup d.e. og Hagerup d.y. har så stilt seg på parti. Dette har igjen gjort Tidemand meget bitter mot Hagerup d.e., denne som han før har stått i elskverdig forhold til: I et brev av 5 oktober tilstillet stiftsamtmannen erklærer biskopen at han

³⁴ Hagerup, f. 1717, d. 1781, var sønn av Trondhjems biskop Eiler Hagerup. Han ble 1738 juridisk magister og utga en juridisk avhandling 1742, som hjalp ham til høye embeder. Han ble til sist adlet under navnet Gyldenpalm, hvilket forteller om hans gunst i København. Hagerup har blitt regnet som en fremragende juridisk embedsmann, men også som stolt og forfengelig. Se: *Norsk biografisk leksikon*, v. Finne-Grønn, bd.5, Oslo 1961, s. 131 ff.

øyeblikkelig opphever alle videre felles embedsgjæringer med Hagerup fordi han har gjort felles sak med magistratspresidenten - og altså beskyldt biskopen for løgn:

"O! Een Benægtelse, som aldrig før mødte mig, og som ieg *coram Deo* ikke kand tænke paa uden *Horreur; Horreur*, som bragte mig til at skrive til Deres Høy-Velbaarenhed mit seeniste; ja *Horreur* saa meget større, som det Deres Høy-Velbaarenhed declarerer om Magistraten, ville end meere blive sandt om mig, hendseende til ey alleniste kongelig, mens endog NB! guddommelig Majestæts Tieniste".

Dagen etterpå synes biskopen dog å ha besinnet seg noe, da han i et kort brev igjen sier seg villig til å utføre pliktige forretninger sammen med Hagerup. For å komplettere bildet av denne intrige mellom en stiftsstads høyeste embedsmenn, så gir vi ut hva biskopen forteller i det førbenevnte memorandum av 9 oktober: Magistratspresidenten har tidligere ved offentlig trommeslag og opprop på stadens gatehjørner sjikanert to ansatte borgere, ved at de med fullt navns nevning har blitt kunngjort om en av dem forfattet suppliks avviselse av kongen! Biskopen skriver at han aldri i sitt liv har opplevd noe lignende samt beskylder magistratspresidenten for despotisme.

Å skaffe seg en full visshet om denne saks forhold er vanskelig, men egentlig for vårt vedkommende ikke viktig. Hva som synes å fremgå er den samme ømfintlighet og mistenksomhet mellom embedsmenn som vi før har vært inne på. Isteden for å komme til minnelige avgjørelser, griper man til maktspråk. Hvis vi sammenligner forholdene her med de før berettede fra Bergen, så vises det at unge, raskt forfremmede embedsmenn og standspersoner er de vanskeligste å samarbeide med. Tidemand som nykonstituert stiftsprost og *vicarius episcopus* i Bergen var fryktet av sine underordnede. Som erfaren embedsmann synes han imidlertid i regelen å ha moderert seg. Nå i 1772 er det den unge, av sin far innsatte borgermester, som tilsynelatende skaper bølger i stiftsstaden og langt inn i regjeringskontorene. Det er vel da også en god porsjon stolthet og usmidighet tilstede hos Tidemand og Hagerup d.e.

Som vi har sett var også nepotisme enda mulig på 1700-tallet. I tilfellet Hagerup var det faktisk snakk om 3 generasjoner. Stiftamtmannens far var Trondhjems biskop Eiler Hagerup, som innsatte Hans Hagerup som latinskolens konrektor, snaue 18 år gammel! I Tidemands tilfelle prøvde han å få sin sønn innsatt i et attraktivt sognekall, men den nye oversekretær grev Thott synes ikke å ha opptrådd som noen patron for biskopen og foretrakk derfor en annen. Når vi

vender tilbake til saken, så vil det falle for langt å omtale alle omstendigheter, men heller gi de viktigste: Mens rettsaken blir forberedt sender Tidemand 5 mars 1773 et brev til kongen, hvor han gjør

"knæ-fald for Naade-Thronen, med Bønfaldelse om Protektion for mig, mit Embede og mit Huus".

Han føler seg forfulgt og bevisst sjikanert av de to Hageruper. Selv om man i København unngikk å blande seg i saken, så synes Hagerup d. e. å ha vært i gunst der. Tidemand avsender ihvertfall samme dag et brev til Bolle Willum Luxdorff i kanselliet, med de samme beklagelser samt antydning om at man der lytter villig til stiftamtmannens stemme. Imidlertid falt der dom i saken sommeren 1773, til biskopens misfordel.

Han gir seg imidlertid ikke, og avsender 20. august et brev til høyesterettsprokurator Uldal i København med vedlegg av sakens dokumenter: Han håper å kunne bringe saken forbi overhoffretten i Christiania og direkte til høyesterett. Omstendighetene er disse: Kanselliets oppnevnte en kommisjon til å dømme i saken. Men den ene av de to dommere avgikk ved døden før saken kom opp; en av byens rådmenn tok da hans plass (uten å ha blitt oppnevnt av kanselliet). Altså en ulovlig handling etter biskopens formodning (det merkes på hans brev at han er hjemme i den juridiske fraseologi). Men biskopen vil da ha Uldals råd i saken og erklærer han vil binde seg til dette. Prokuratørens råd synes å ha vært å søke minnelig forlik eller foreta en petisjonsreise til København. Iallfall skjer det ikke mer før Tidemand i et brev av 2. juni 1774 tilbyr stiftamtmannen (og gjennom denne magistraten) minnelig forlik. Han antyder samme sted at han planlegger en Københavnsreise. Det synes ikke å ha kommet noe slikt forlik i stand, for neste opplysning i kopiboken er fra København to måneder senere.

Hva vi her ser et embedspolitisk eksempel på, er den avhengighet av København som den "splitt og hersk politikk" som ble ført gjorde til en nødvendighet. Norge var delt opp i fire stifter, disses høyeste embedsmenn var meget lavere enn herrene i kollegiene og kanselliene - noen mellomliggende myndighet i Christiania var det egentlig ikke, siden stattholderskapet var svakt og opphørte ved Jacob Bentzons død. Man ønsket tydeligvis ingen sterk sentralmyndighet for Norges vedkommende - samtidig var man forsiktig med å blande seg inn. Resultatet var, som vi her ser et eksempel på, utidige konflikter og papirmøller som sikkert ville vært mye

vanskeligere med en sterk, uavhengig stattholdermyndighet eller regjeringskommisjon i Christiania.³⁵

Fra omtrent samme tidsperiode (1786) er jo Christian Lofthus' petisjonsreise til Danmark velkjent i norsk historie. Om denne hadde gode argumenter, så hadde han vel ikke fornemme patroner og tilgang til kansellimedlemmene og de høye embedsmenn. I Tidemands tilfelle derimot, så hadde han knusende suksess med sin reise. I et fortrolig brev til sin vikar, stiftsprost Søren Friedlieb, datert 30. juli 1774, forteller biskopen i den mest henrykkede tone at turen har gått over all forventning:

”Langt over mit Ønske(.....)som baade Guds og Menniskers Naade / *Soli Deo Gloria* / er baade allerede gaaen, gaaer endnu, og skal fremdeles gaae, under min troe og trygge Ledsageres velsignede Førelse og Bevarelse”.

I stedet for å gi konkrete opplysninger, holder Tidemand seg imidlertid til deklamatoriske fraser. Men siden kopibøkene etter dette er stille om saken; så kan vi vel slutte at biskopen har overbevist Luxdorff om saksgangens uetterrettelighet (at rådmann Arendrup tok den dødes plass). Hele affæren har altså blitt stanset etter denne Københavnvisitt. Tidemand har blitt tilsagt kanselliets velvilje, og alt har så blitt dysset ned.

Det noe ironiske ved disse juridiske forviklinger er det faktum at det lå som en viktig del av bispeembedet å hindre og stanse infame rettsaker. Dette kunne være enten prester imellom eller mellom prest og almue. Slike saker vakte lite tjenlig oppsikt for kirken, og Tidemands kopibøker er fulle av korrespondanse med kanselli, proster, sogneprester og kapellaner vedrørende en sak som er påtroppende eller allerede inntredd. Et eksempel er sognepresten til Evje, Erik Anker Brun (en slektning av Bernt Anker). Han var meget lovkyndig, og opptrådte som prokurator for seg selv i en konflikt om veirydding og skysskifte med befolkningen, en sak som trakk ut slik at kanselliet tilsist oppnevnte en domskommisjon i 1767, som imidlertid igjen ble hevet da det plutselig kom til forlik. Når det gjelder Tidemand selv, så hadde han i Bergensperioden tatt rettslige skritt i en sak med en annen prest (vedrørende rykter om krenkelse av denne). Pontoppidan fikk imidlertid stanset affæren. 1700-tallet kan vel betegnes som en vårtid for jurister og rettsaker. 1736 kom den juridiske embedseksamen, men en rekke

³⁵ Daae, *Det gamle Chra.*, s. 118 ff.

embedsmenn, protokollførere, bygdeskrivere og notariuser synes å ha praktisert juridisk disputasjon. Vi minnes det tidligere kommenterte memorandum av 21. desember 1764, hvor effektueringen av prosterettene ble tatt opp som problem, og Tidemand ønsket den drastiske løsning å utestenge prokuratorerne derfra.

Men hva som gjorde sommeren 1774 til Tidemands livstriumpf, var hans gjennomslag ved hoffet. Hans nærværelse i byen var blitt kjent for enkedronning og regentinne Juliane Marie, og biskopen mottok en anmodning i midten av juli om å holde en tale i slottskirken den 24. førstkommende. Denne tale (se teologisk seksjon) må ha funnet dronningens bifall, for etterpå i sakristiet, sammen med kongen og sin sønn, underholdt hun seg med samtale i en og en halv time med biskopen:

"Ved denne allernaadigste *Audience* blev ieg av hendes velsignede Majt. Juliana Maria og Arve-Printz Friderich med de naadigste Udtryk andmodet at meddeele hver af dem min holdte Prædiken beskreven.³⁶

At Tidemand vant slik bifall kan sees i sammenheng med den kulturelle reaksjon som inntrådte etter Struensees fall. Dronningen og hennes kabinettsekretær Ove Høegh Guldberg var ikke pietister, dog ganske konservative og ville gjerne motarbeide den moderne løsslupne tone som 1770-tallets kulturliv på kontinentet var preget av. Tidemand har kanskje blitt sett på som et gammelt "fyrtårn" fra Christian 6's tid, en moralens vokter, og har derfor blitt mottatt med åpne armer. Samtidig har sikkert hans galante, hoffprestaktige språk falt i smak hos den tyskfødte Juliane Marie (kongen av Preussens svigerinne).

Det kan vel med noen grunn sluttes at Tidemand hadde vært mer skikket til hoffpredikantembedet enn det biskopelige. Fra hans visitasrapporter fremgår det at han ikke har vært spesielt interessert i samtaler med vanlige folk, men heller i prestens preken. Kirkehistorikeren Kr. Valkner har betegnet Tidemand som "den aristokratiske pietist",³⁷ en betegnelse som denne oppgave langt på vei kan bekrefte. Den lite folkelige tone og tildels overdrevent forfinede språkbruk som også vises i kopibøkene har fått en rekke av

³⁶ Brevet til Friedlieb 30.7.1774.

³⁷ *Norsk biografisk leksikon*, bd. 16, Oslo 1969, s. 389.

prester/kirkehistorikere (Faye³⁸, Thrap³⁹, Bolling⁴⁰) til å karakterisere Tidemand som overlegen, uten sympatifølelse og hovmodig-nedlatende. Men i forhold til dette spørsmål kan vi vel mer samstemme med Valkner⁴¹ og si at dommen er urettferdig, da det ikke finnes noen konkret hjemmel for dette. Man får inntrykk av at han ved visitasene opptrådte forståelsesfullt og liberalt. Dog var han på slutten av 1740-tallet sterkt autoritær, med det er ikke det samme som overlegenhet. Det er vel rett og slett denne hoffaktige språkbruk som har provosert prestene, da de har oppfattet denne som ukirkelig etter det sene 1800-tallet og tidlige 1900-tallets idealer (Thrap, Bolling). Faye som skrev mer i romantikkens skole synes derimot "ubevisst" å ha skattet Tidemands stil, han fordømmer ham offisielt, men inkluderer lange deklamatoriske sitater fra kopibøkene i sitt verk. Som historikeren Gerhard Meyer betegner Zinzendorf som en innleder av romantikken i Tyskland,⁴² så kan Tidemand også med noen grunn betegnes som ditto i Norge, f. eks. ved oden til Juliane Marie.

Siden 1763, etter grev Holsteins død, hadde Tidemand egentlig stått uten patron i København. Han har dog hatt venner der nede hele tiden, men ikke på ministernivå, da grev Thott synes noe tilbakeholden ut i fra kopibøkene. Nå i 1774 har han da altså skaffet seg selveste regentinnens vennskap og beskyttelse. Når det gjelder rettssaken, så har den selvfølgelig ikke blitt omtalt for dronningen under audiensen, da denne sak synes allerede å ha vært avklart overfor Luxdorff og kanselliet; men fremfor alt ville en slik omtale raskt kunne sette biskopen i et pinlig lys hos dronningen. Tidemand forblir under påskudd av de farlige høst og vinterstormer i København frem til neste sommer. Han har tydeligvis likt seg der nede, men dessverre gir brevene derfra ingen opplysninger om hvem han har møtt eller bodd hos. Han har allikevel tydeligvis truffet historikeren Peter Frederik Suhm, da denne person opptrer i hans korrespondanse senere, og blitt informert om historieforskningens nyvinninger (disse brev omhandler Jacob Langebæks nyeste bøker).

Det første brev etter tilbakekomsten til Kristiansand er datert 10. juli, og er til latinskolens rektor Nicolai Femmer: Tidemands nye patron har forært en eksklusiv boksamling til byens

³⁸ *Christianssands etc.*, s. 391 ff.

³⁹ *Bergenske etc.*, s. 42 ff.

⁴⁰ *Kyrkjeliv etc.*, s. 38 ff.

⁴¹ Som note 37.

⁴² Zinzendorf, *Londoner prädigen*, i *Hauptschriften*, band 5, Hildesheim 1963, forord, s. 28 ff.

latinskole med den tanke å grunnlegge et bibliotek. Denne sak i opplysningens ånd opptar biskopen endel fremover, og dette skulle også bli en slags avslutning på hans embedskarriere. For ikke lenge etter svant helsen og embedsførselen ble begrenset; kopiboken tyndes ut. Høsten 1776 kom Tidemand ut for for en alvorlig, langvarig sykdom, og stiftsprost Friedlieb søkte 2. juni 1777 kanselliet om suksesjonsrett til bispestolen samt rett til å opptre som biskopens assistent. Imidlertid var Tidemand ved de tider blitt noe bedre; Friedliebs brev kommer til hans kjennskap gjennom en skrivelse fra kanselliet, og han føler seg dolket i ryggen. En siste, bitter brevveksling oppstår: Stiftsprosten forsøker å forklare seg, men biskopen har tydeligvis mistanke om en sammensvergelse:

"...det, som end meere maa bestyrke mig i min af Deres skiulede Omgang fattede Frygt...om ieg ret kunde legge mindste fornuftigt mærke til Deres heele *Demarche* mod mig i denne Handel; og dog alligevel blindt hen fortroe og vove mit Embede og alderdoms Skiæbne i Deres Hænder efter *Arbitrium* at bestemme ? Jeg meener ney!".

Dette brev av 25. juli 1777 inneholder de siste ord mellom Tidemand og Friedlieb. Om biskopen hadde fått dronningens yndest i København så skulle han miste vennskapet med stiftsprosten, en av de få han før hadde stolt på og betrodd seg til. Denne siste embedsintrige før Ole Tidemand døde 9. januar 1778 er med på å karakterisere hans personlighet og embedsførsel: Ofte godvillig og med fine manerer, men i perioder mistenksom og kolerisk. Neüendam har karakterisert ham som "gåtefull",⁴³ hvilket er ganske treffende. Han kan vanskelig gis en lettvin og enkel karakteristikk, så spørsmålet om en definitiv bedømmelse får stå hen.

d) Sluttkommentar.

Hvis man skal se på biskopens embedsførsel, så gir kopibøkene inntrykk av årvåkenhet og nidkjærhet, lite synes å unngå hans skarpe blikk. Større deler av arbeidsdagen er gått med til å diktere brev. De er omstendelige og fint formede, til største delen holdt i en elskverdig tone. Han har nok følt seg mere hjemme i å oppsette brev til prostene enn å være ute på visitas, motsatt f. eks. Peder Hersleb som ifølge Lindhardts regnestykke tilbrakte over ett år tilsammen

⁴³ *Erik etc.*, bd. 2, s. 156.

på reiser i løpet av sin tid i Akershus 1730-37.⁴⁴ Loven tilsa at det ikke måtte gå mer enn tre år mellom hver gang et prosti ble visitert, og det ble langt på nær oppfylt under Tidemand. Men i skrivelserne til kanselliet unnskylder han seg med dårlig helse, hvilket også ble godtatt.

Det var altså ved hoffet at biskopen tilsist fant sine rette tilhørere. Om ikke reaksjonen bredde seg over hele riket, så danner perioden 1772-1784 vel et eget avsnitt i kirkehistorien, av Kornerup betegnet som "den Guldbergske periode" - her kom Tidemand altså i rett tid til København. Perioden 1766-1772 gis av samme forfatter ingen selvstendig innramming, men bør vel det, da den nesten var karakterisert av motarbeidelse av kirken fra den unge Christian 7 og Struensee. Den memorial som Tidemand innsendte 1764 var til et enda aktivt kirkekollegium.

1766 døde Frederik 5, som tross alt var en religiøs person og gjerne ville understøtte kirken, om ikke noe bestemt parti - etter 1766 og frem til 1772 virker tilstanden temmelig død, sett ut i fra Tidemands korrespondanse med kanselliet. En slags impuls ovenfra får vi da ved dronningens foræring av bøker, hvilken Guldberg også trekkes inn i gjennom sin memorial til Tidemand 25. mai 1775 hvor hele presteskaper oppfordres til å følge dronningens eksempel og forære bøker til det kommende bibliotek. Betydningen av dette tiltak synes dog å ligge mer i den almenne opplysnings ånd enn den kristelige, men ingen synes å ha reagert på dette. Tidemand synes å ha betraktet det nye regime med beundring, uten å reflektere over den nye (dog ikke rasjonalistiske) teologi som Guldberg var eksponent for. Denne beundring ligger sikkert mye i dronningens sterke personlighet og statsministerens nidkjærhet. Dette har da skapt en slags kristelig idealisme på noen av samfunnets topper,⁴⁵ (inkluderende også f. eks. biskop Ludvig Harboe (1709-83)) men som mer eller mindre går under ved regimeskiftet i 1784.

Hvis vi skal bedømme Tidemands embedstid fra hans utnevning til personel-kapellan i 1734 frem til hans død som Kristiansands biskop 1778, så kan det spores en konservativ, høykirkelig profil nesten fra starten av og til siste slutt. Selv om han støttet vanskeligstilte personer (Bøchmands døtre) under vekkelsen i Vestfold og ikke var redd for å skrive til biskopen om dette og da eventuelt utfordre ham, så får vi også et inntrykk av største lojalitet i forhold til

⁴⁴ *Peder etc.*, s. 295.

biskopen og til kirkepatronen, grev Danneskjold-Laurvig. Tidemands kombinasjon av sterk personlighet og underdanig undersått har utvilsomt tiltalt greven og ”herrene i København” meget og vært en hovedårsak til hans uvanlig raske forfremmelser. 1741 hjalp Danneskjold-Laurvig ham til sogneprestembedet, 1743 tok Christian 6 / Grev Holstein over og førte ham fremover mot nye høyder.

Hvis vi skal karakterisere hvorledes embedene ble mestret fra start til slutt, så kan det vel ikke være noen tvil om at perioden som personel-kapellan 1734-41 var den mest suksessrike for Tidemand. Han kunne bruke mesteparten av sin tid på forkynnelse og sjelesorg (hva som jo er kjernen av presteembedet), hvilket han later til å ha utført til menighetslemmenes (de pietistiske eller pietistisk-hellende av disse), biskopens (Hersleb, ikke Dorph) og kirkepatronen, grev Danneskjold-Laurvigs tilfredshet. Tidemand var ung og som lavest i prestehierarkiet uantastet av ”maktens fordervelse”. At denne periode kaster en viss glans av seg skyldes selvfølgelig også tidsforholdene, som jo tilgagns blåste i pietismens favør.

Hans forflyttelse/forfremmelse til embedene i Bergen faller omtrent sammen med Frederik 5’s tiltredelse av regjeringen og pietismens avmattelse i samfunnet. Forholdene innenfor presteskapet var også, som Kristen Valkner skriver,⁴⁶ vanskelige og Tidemand synes å ha mistet seg selv en stund - fanget opp av personalkonflikter. Allikevel modnet han vel etterhvert i stillingen som Pontoppidans vikar til en ganske hardt arbeidende, grundig overvåkende embedsmann. Samtidig konsoliderte det høykirkelige, aristokratiske preget seg. Ut i fra Tidemands sosiale bakgrunn, stammende fra en uformuende kjøpmannsfamilie, kan denne personlig-sosiokulturelle tendens vanskelig forklares. Den må da vel heller søkes i samtidens beundring for storfolk og fyrstelige kombinert med hans personlige anlegg og preferanser. Tidemands poetisk-litterære anlegg var avgjort i panegyriske retning. Disse var sikkert medvirkende til den livstriumf det var å få enkedronningen til patron.

Embedstiden i Kristiansand bærer forøvrig preg av en embedsmann med svekket helse og arbeidskraft. Utenom konfliktene med stiftsamtmannen 1772-74 synes han ikke å ha gjort altfor meget av seg, sett i forhold til virksomheten i Hedrum / Larvik og Bergen. Som aktiv

⁴⁵ Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 341 ff.

sjelesørger og predikant var det forlenget forbi; og det var jo kanskje her Tidemand skulle forblitt på post. Hans emosjonelt pregede psykologi var vel mere skikket til prekestol og dødsleier, enn til å saklig styre unna administrasjons/personalkonflikter. Allikevel løste han stort sett sine oppgaver. Når hans emosjoner ikke ble satt for sterkt i bevegelse så kunne han vise en sikker dømmekraft i embedsspørsmål (jmf. ovenfor anmeldte betenkning av 1764). Vi kan kanskje tilsist betegne Tidemand som et eksempel på en aristokratisk preget embedsmann utgått fra småborgerskapet, noe i likhet med hans etterfølger på bispestolen (1778-89), Eiler Hagerup d. y.⁴⁷

⁴⁶ Se note 37.

⁴⁷ Se underkapittel om denne i neste avdeling.

ANDRE AVDELING.

1) Ole Tidemands taler. Deres metode, stil og applikasjon på samtidens teologiske og politiske spørsmål.

Innledning: Om metode, disposisjon og stil på 1700-tallet.

For 1700-tallets talere gas der to hovedmetoder, eller "predikemåter", for en tales avfattelse. Den første kaltes den analytiske, og bestod i at prekenen var en direkte forklaring av dagens tekst, systematisk utlagt gjennom delsetninger. F.eks. hvis teksten var: "Vær barmhjertige, likesom Eders fader også er barmhjertig", så ville først "Vær barmhjertig" bli forklart, dernest resten. Det kunne også skje at ord for ord av hele setningen ble forklart. Forklaringene bestod i eksakte definisjoner av ord og innhold, derpå de tilhørende åndelige og moralske lærdommer. Denne forklaringsmåte stod i noen sammenheng med den wolfiske filosofi,¹ og hadde en fremtredende talsmann i prof. Rosenstand Goiske (1705-69), den ledende skikkelse ved det teologiske fakultet på 1750 og 60-tallet.

Den mest brukte metode var imidlertid den syntetiske, hvor man utleder et tema eller såkalt hovedsetning (også kalt proposisjonstekst) av dagens tekst. F.eks av det forannevnte skriftsted "Vær barmhjertige etc." utleder man hovedsetningen *En kristens plikt til å øve barmhjertighet*. Disse to ledd; dagens tekst og hovedsetningen blir så videre prøvet mot hverandre og i og for seg selv. Foruten Tidemand benyttet de fleste kjente predikanter, som Hersleb, Cramer og Rambach denne metode. I nær sammenheng med metoden sto disposisjonen. En samlet preken hadde to eller tre avdelinger: Bønnen, inngangen (også kalt "exordium") og hovedtalen, eller bare inngang og hovedtale (en tale slutter som oftest med en kort bønn). La oss si at en tale er på 100 sider, så ville etter riktig disponermetode bønningen fylle 2 sider, inngangen 30, og resten til hovedtalen. Inngangen var en slags innledning til hovedpreken, men kunne også være mer selvstendig. Her kunne predikanten selv velge skriftsted, imotsetning til hovedprediken hvor

¹ Christian August Wolff, f. 1679, d. 1754, skapte et teologisk system av den leibnizke filosofi applisert på ortodoksien, deduktivt demonstrert paragraf for paragraf.

tekstene som oftest måtte velges utfra ferdige kataloger. Imidlertid; temaene og hovedsetningene ble igjen oppdelt i underavdelinger på 2 eller 3. F.eks. tema: "Solens formørkelse" (Luk.28.44). Først kommer en inngang hvor uten systematisk inndelig forskjellige temaer som "enfoldig kristendom" og "lidelse" berøres. Så, utav "solens formørkelse" får vi: 1) Tegnets storhet og beskaffenhet. 2) Tegnets dyphet og betydning. Ut av disse to punkter utledes igjen nye underavdelinger.²

Eller en hovedsetning: "Syndens fordervelse og den sanne vei til Christum". Den første del, "Syndens fordervelse" blir inngang og deles opp i: 1) Syndens årsak. 2) Syndens avkastelse. "Den sanne vei til Christum" blir så tema for hovedtalen og deles opp i to eller tre med medfølgende videre underdelinger (siden hovedtalen er mere omfattende). Imidlertid er dette bare noen av mangfoldige disponermetoder.

Når det gjelder de forskjellige stiler, gas det tre: "Den høye stil", "Den lave stil" og "Middelstilen". Den høye stil var temmelig litterær, hvor taleren kunne øse av sitt virkelige eller formente talent for poesi, allegori, metaforer, overdrivelser, deklamasjon osv. Altså en stil som appellerte til fantasi og det dikteriske, til storfolks fine språk og dannelse. Dypsindige teologiske spørsmål kunne godt avhandles, gjerne med bruk av greske gloser. Den franske biskop Bossuet (under Ludvig 14) var en av de store innenfor denne stil. Her hjemme var Ole Tidemand, som vi skal se, tilbøyelig mot denne taleform. Den lave stil var karakterisert ved et enkelt og nøkternt språkbruk, lett forståelig for "den gemeene mand". Man brukte hverdagslige lignelser og metaforer. Den allsidige Johann J. Rambach var dyktig her; på en spydig og latterliggjørende måte beskrev han menneskenes kjedsomhet og tomme fornøyelser. Det må legges til at hva som ble betegnet som "lav" stil på 1700-tallet, fortøner seg for en nåtidig kommentator som ganske høyt dannet og kultivert. Dette skyldes vel prestenes gammeldags-klassiske utdannelse med all dens lesning av antikke forfattere.

Middelstilen var en kombinasjon av de to førstnevnte, og vel den som en taler skulle beflitte seg på for å få bredest anerkjennelse.³ J. A. Cramer, tysk hoffpredikant hos Frederik 5, var anerkjent her; snart sentimental, snart alment resonnerende, snart filosofisk. På 1700-tallet ble

² Eksempel tatt fra Peder Herslebs tale over Luk. 28, i *Almagt midt udi afmagt*, Kbh. 1751, s. 1 ff.

vel egentlig alle talere, med noen unntak, liggende i en eller annen form for middelstil, hvor noen tenderte mot den lave, andre mot den høye; man var såpass bevisst på at prekenen først og fremst skulle være til for menigheten og ikke for presten selv.

Forøvrig er 1700-tallets kirkeliv karakteristisk ved kontraster, enten i en og samme person eller som ytterpunkter, mellom sentimentalitet og forstandstenkning (hvilke ikke er det helt samme som den høye og lave stil). En nøktern mann som Holberg hadde sin popularitet side om side med grev Zinzendorf, som spilte på det sentimentale. Menneskesinnet synes å ha vært noe splittet fra vårt standpunkt, men i samtiden tok man disse kontraster som noe helt naturlig. Den som kunne få tilhørerne til å hulke og snufse høstet anerkjennelse sammen med den som hadde stor logisk evne. Disse retninger danner forøvrig et brudd med den gamle ortodokse tiden, hvor en preken kunne ha et dogmatisk og ensformig preg. Dog kunne elementer av denne ortodoksi henge igjen også hos pietister og herrnhutere.⁴

Vi får tilsist si noen ord om legpredikantene og deres stil: Når under pietismen bibelen ble trykt opp og spredd rundt og alle kunne tolke og preke, så fremstod alt fra originale, åndfulle talere til morbide fanatikere. Av den første kategori var den tyske lege Johan Conrad Dippel, 1673-1734, for en periode Frederik 4's livlege. Han hevdet schwenkfeldske⁵ doktriner i en deklamatorisk stil som rev folk med seg, og teologene sørget for å få ham landsforvist hvorhen han kom. Til den siste kategori hørtes gjerne personer uten boklig dannelselse, som i en enkel stil preket bot og verdens fordømmelse, hvilket kunne drive tilhørere mot fortvilelse og sinnssykdom.⁶ I det hele tatt fantes det i den første halvdel av 1700-tallet et mangfold av spesielle og eksentriske predikanter, og det var tildels mot disse at den senere så beryktede konventikkelplakaten ble utstedt.

Fra Ole Tidemands hånd er det bevart 4 fullstendige prekener. Tre er i håndskrift, fra hhv. 1734,

³ Christian Bastholm, *Den gejstlige talekunst*, Kbh. 1775, s. 282.

⁴ Lorenz Bergmann, *Kirkehistorie*, (1-3), Kbh. 1966, bd. 2, s. 154.

⁵ Etter Casper Schwenckfeld, d. i Ulm 1562, som fornektet det ytre kirkevesen og fremhevet "det indre ord". Forhatt av Luther og reformatorene, var det forbundet med dødsstraff eller landsforvisning å eie hans bøker eller hevde hans standpunkter. Se: L. Daae, "Schwenkfeldianeren Anders Kempe og biskop Erik Pontoppidan den ældre", i *Nogle nye efterretninger etc.*, s. 36 ff.

⁶ Pedersen / Korerup, *Den danske etc.*, s. 123.

1749 og 1774. Den fjerde ble trykt i Bergen 1762. De fire er noe forskjellige i uttrykk og objektivt innhold, men alle holder en pietistisk-teologisk profil. Talen fra 1749 skiller seg dog ut, da den tildels er holdt i en gammeleksegetisk form. For de fire talers vedkommende er det da snakk om hans ordinasjonstale, en tale ved offentlig tilstelning, en tale for det kongelige herskap, og en avskjedstale. Det kan være hensiktsmessig at vi drøfter dem kronologisk:

A) Ordinasjonstale over Joh. 10.11, 15 mai 1734,⁷ Oslo kirke.⁸

Denne tale er holdt i nærvær av biskop Hersleb (vi kan takke ham for bevarelsen, da biskopen ville ha kopi av alle prekener holdt i hans nærvær), som selv har holdt tale ved samme anledning.⁹ Den er derfor relativt kortvarig, kanskje en time lang. Inngangen har ingen selvstendig tekst. Hovedpreken med dagens tekst, Joh. 10.11: "*Jeg er den gode hyrde*" forklares etter analytisk metode i to ledd: 1). "At han bruger en saadan læremaade som er conform med skriften". 2). "At hand fører en saadan levemaade som een retschaffen og troefast lærere kand være andstændig, og til hans meenigheds opbyggelse". Det er altså "lærer-embedet", presteembedet, som ordinasjonstalen omhandler.

Inngangen starter med alminnelige prisninger av Guds nåde og menneskets frelse fra synden gjennom denne. Men, forestiller så Tidemand, denne nåde og kjærlighet hadde ikke vært til noe nytte om ikke Gud hadde innsatt:

"..det hellige Lære-Embede, hvorved der er vidnet baade for Jøder og Grækere (det er for alle Mennisker) og endnu den Dag i Dag er vidnet for os om Omvendelse".

Vi merker oss her at Tidemand har meget store tanker og fordringer til presteembedet og at disse holdninger nå skal utbroderes til talens slutt. Som en innledende karakteristikk kan vi si at denne tale er som et formanings og oppbyggelsesskrift, men motsatt vei: Det er ikke til menigheten der tales men til presten. Vi får så høre en metafor om at en nedgravd skatt er til

⁷ Peder Herslebs ordinasjonstalesamling 1730-37, BAO, SAO. Ikke paginert.

⁸ På tittelbladet står anført "Opsloe kircke", hvilket vel da betyr Oslo Hospitals kirke.

⁹ Herslebs ordinasjonstaler (for det meste dessverre udaterte) er samlet i serien *Tolv taler ved offentlige andleedninger*, (1-4), Kbh. 1740.

liten nytte hvis ikke noen vet hvor den befinner seg, og at på samme måte kunne heller ikke

"den hellige Jesu Vordskyld og Fortieniste gavne os noget til Salighed, dersom vi ikke ved Lære-Embedet kan undervise med, at denne uskatterlige og himmelske Skatt ligger i den hellige Jesu Vunder og Saar, saa og, at vi kan faae den under vore Hænder ved en retskaffen Omvendelse fra Synd".

Den deklamatoriske, til en viss grad "høye", stil som Tidemand lanserer her skulle følge ham resten av livet, det vil fremgå av den tale som er holdt 40 år senere, om så innholdet varierer. Vedrørende det siste er sentensene om at kristendommens kjerne ligger i "Jesu vunder og saar" ganske bemerkelsesverdige, da disse zinzendorfske talemåter ellers ikke, etter hva vi kjenner til, opptrer i Tidemands forfatterskap. Hva vi imidlertid kan slutte av dette er at han har sympatisert med herrnhutismen uten å tilslutte seg den. Hans trang til dramatiske, sterke uttrykk har kanskje ikke passet helt overens med blodteologiens tolerante, ikke-fordømmende stil. Dog vil Tidemand avgjort fremstå etterhvert som sentimentalist og i den henseende ligge på linje med Zinzendorf.

Imidlertid kan det synes som hans intensjon i denne tale er å sette seg i respekt både overfor tilhørere og overhørere (altså Hersleb) ved et strengt språk: Etter å ha klargjort lærernes store betydning sier Tidemand at om mennesker går fordømmelsen i møte ved sin sikkerhet og gjenstridighet, så kan det like mye være tilfelle fordi at lærerne ikke er gode, er enten blinde vektere som ikke vet noe eller stumme hyrder som tilstopper sin munn. Vi får så høre om Herrens trusler mot de falske profeter i Jer. 14, hvor disse dømmes til å lide hungersnøden hvis de ikke forkynner hungersnøden for Israel. Hva Tidemand gir ut her er en dramatisert presentasjon av pietismens høye fordringer til en prest: Han skal være omvendt og ikke stå tilbake for å si sannheten:

"Altsaa ser vi da, hvor nøye Lærere har at see til, at de i deres Døds-Stund og paa den stoere dommens Dag kand være reene af alles Bloed. ja at de ikke i stædet for Siæle-Hyrder og Siæle-Sørgere gjør seg til Siæle-Tyve og Siæle-Mordere".

Det alluderes så til fariseerne, som både utplyndret enker og faderløses hus og frarøvet mennesker sjel og salighet. Dette læreembede som altså er så farlig men så viktig; Tidemand gjør så klart at han så skal gå nærmere inn på dette, samtidig som han hentyder til biskopen som er tilstede for å gi sin vurdering av hans "gaver og mæle". Med "gaver" menes hans lærdom og

evne til å fremstille den, med "mæle" menes diksjon, stemmevolum og tonefall. Man har altså vært ganske bevisste på at taler skal høres og forstås helt til de nederste stoler.

Punkt 1 i hovedpreken omhandler altså prestens læremåte, at den skal være konform med skriften. Her settes opp to motsetninger: De som preker av skriften og de som preker etter skriften. De som preker "av skriften" er her de skyldige, vi får noen eksempler på forsyndelser: Det er de som kun driver på veltalenhet for å skaffe seg ære og berømmelse og med dette tar "saften og kraften" bort fra ordet. Det er ikke umulig at Tidemand her henspeiler på de ortodokse prester, som noen ganger bedrev dette, men heller er det vel kun en alminnelig metafor som ikke er helt konform med noen teologisk retning.¹⁰ Det samme er vel tilfelle med neste metafor, selv om den på en merkelig måte sammenfaller med deismen/rasjonalismen: Det er dem som i alle sine predikener kun driver på de "utvortes" dyder hos folk, men ikke ser til hjertene og samvittighetene for å få dem oppvakte. Med dette kan han i det høyeste få oppvakt folk til skikkelige hedninger men ikke til kristne, som har "aandens nye vesen i Christo".

Denne tale er fra 1734, og hvis Tidemand sikter til moderne teologiske retninger må det da være den engelske deisme som frembrøt allerede på 1600-tallet (Herbert, Locke). I Tyskland fremkom ikke den moderne teologi før ca. 1740. Hvis det altså da er England han sikter til, så har han åpenbart fulgt med i de internasjonale hendelser, den internasjonale polemikk.

Den tredje kategori personelkapellanen vil gjøre opp med er de som ikke er pågående nok til å refse syndere og synden: Disse slenger ifølge Tidemand bare preken om lov og evangelium ut for menigheten, uten videre bekymring og ettertanke. Men dog er det langt fra skriftens læremåte:

"..saalenge der icke tydelig nock siiges de Ugudelige, Sickre og Gienstridige, hvad deres rette Del er deraf, nemblig at Trengsel og Angest skal være over hver een Siæl, der gjør det Onde for saa vidt hand icke i Tiide og retskaffen omvender sig".

Det er med andre ord de som ikke gjør forkynnerens plikt som her refses. De neste setninger sier mye om Tidemands teologiske posisjon: En slik prest gir heller ikke de oppvakte, bekymrede og angergivne hva de behøver, som er å si at:

¹⁰ Bastholm, "Den gejstlige etc.", s. 279.

"..een sønderknuset Hand er Guds Offer, og at eet sønderknuset og sønderslaget Hiærte vil Gud icke foragte".

Det er altså den botferdiges teologi som Tidemand hegner om her. Denne pietistiske retning utgikk fra August Hermann Francke¹¹ og kaltes siden den halleske pietisme.¹² Det skulle være meget rart om ikke Tidemand har lest Franckes skrifter, da de var meget alminnelige omkring 1730. Den fjerde kategori av falske prester er de som preker evangeliet om Kristus, men som samtidig gjør døren så vid og bred at "sikkerheten" befordres, at tilhørerne kan fremture i sin synd som dobbeltmennesker. Her er det vel ikke en bestemt gruppe teologer kapellanen vil til livs, men bare igjen refse lettvinthet. Det er på den annen side riktig at under ortodoksien så aktet man lite på tilhørernes livsførsel, bare de hørte evangeliet. Dette tema fortsetter over i en lang deklamasjon:

"De andre derimod, saasom blotte ærbare-Væsen, der er intet andre end Nafn-Christne, de har slet ingen trøst af Christi Fortienestes Storhed, den eeniste Trøst de deraf kand have er denne, at vild de retskaffen omvende sig, at vild de ved Evangelii Sødhed, som er Christi Kierligheds sælv, lade sig lokke og drage til een troende Guds Kundskab etc.".

Vi merker at han legger an på å være oppbyggelsespredikant (som vi også så i hans korrespondanse med Hersleb); hvis vi nærmere skal bestemme hans stil her så kan vi vel bemerke at det veksles mellom dramatisk-skarp beskrivelse av synden og dens konsekvenser, og en sentimental-romantisk utbrodering av den omvendtes gleder. Her synes Tidemand å ha en viss balanse mellom "surt og søtt", med vel en overvekt på det advarende gebet. Hva som ellers karakteriserer Tidemand er immoderasjon, en hang til sterke uttrykk. Dette har kanskje ikke behaget biskop Hersleb helt, da han selv var jevn og kontrollert i sin egen prekestil (se eget kapittel om ham). Dog vet vi fra det tidligere kommenterte brev at han har satt pris på Tidemand.

Han fortsetter så med å fordømme de prester som ikke driver på omvendelsen og dermed luller

¹¹ Francke, f. 1663, d. 1727, var hallepietistenes nestor og ildsjel, som prest og professor. Han opprettet også skoler og vaisenhus, var en foregangsmann på dette område.

¹² Man regner alminneligvis med fire retninger innenfor pietismen; 1): Pietismen etter Philip J. Spener, som fokuserte på forsamlingslivet og oppbyggelsesmøter. 2): Den strengt statskirkelige, disiplinære, botspregede Halle-pietismen, 3): Den mer tolerante og sentimentale herrnhutismen, 4): Subjektivister og sekter, samlet under begrepet "separatister" eller "radikale pietister". Det må legges til at disse generaliseringer ikke alltid er entydig appliserbare på individuelle forhold.

tilhørerne i "sikkerhetens søvn" (dette siste er et mye brukt slagord fra den tid). Han vil så bevise dette med et Pauli ord: "Vaagn op du som sover, staa op fra de døde, og Christus skal forløse deg. Eph.3". Her kan vi vel bemerke at alluderingen stemmer i sak, men Pauli vers har ikke den fordømmende tone som Tidemands polemikk holder. Imidlertid er den skarpe, hetsende teologiske tone langt på vei født av Luther og reformatorene,¹³ og har vel på den måte skapt en slags presedens. Også kirkefedrenes skrifter, som Tidemand tydeligvis har vært godt kjent med, er ofte holdt i en meget uforsonlig tone. Til sist i denne eksposisjon gir kapellanen en samlende definisjon av hva han mener er den rette læremåte, altså egentlig kristendommens kjerne:

"Den korsfestede Herre Jesum i Omvendelsens og Troens Orden". Dette "bevises" igjen med Joh. 3: "Uden saa er, at nogen bliver født paa nye, da kand han ingenlunde see Guds Riige".

Hvorvidt disse sentenser overenstemmer, kan ikke vi avgjøre, men bare tillegge at Tidemand nesten alltid polemiserer og preker direkte ut fra bibelen. Denne definisjon er vel konform med den Lutherske doktrine og den apostoliske trosbekjennelse så langt som til ordet "omvendelse".¹⁴ Her har pietisten lagt til sitt eget verk, og det henspeiles med dette på den daglige kamp mot "sikkerheten". Så går Tidemand over til oppbyggelsen igjen: Han formoder at noen vil hevde at tidene er bedre nå enn på Kristi tid, folk er ikke så slemme lenger.; slik at det er ikke nødvendig å drive så sterkt på omvendelsen. Men Tidemand vil ikke være med på det, han hevder isteden at våre tiders kristne er som hin tids jøder:

"Hiin fordums tids Jøder nægtede Jesum med Munden, vore tiiders Christne nægter ham med Liv og Levnet". Han fortsetter så med en allusjon til et konkret spørsmål i samtiden: "Deres tiiders Jøder udstyrte Christi uskyldige Bloed med deres Hænder, vore Tiiders Christne træder det ved Uboedfærdighed under Fødderne, formedelst det høyværdige Alteres Sacramentis grasserlige og forskrekelige Misbrug".

Under Christian 6 gikk debatten høyt og uforsonlig angående altergangen og nattverdens utdelelse. I den gamle ortodoksi var sakramentet en såkalt objektiv faktor, dvs. at det ikke berodde på personens livsførsel og aktive kristendom, men ble fritt utdelt til kirkegjengeren. Under pietismen oppfattet imidlertid mange dette som en ren synd, fordi sakramentmottageren kunne være en synder og en uomvendt, at han (og presten) da egentlig besmittet den hellige forretning. Det er nettopp dette siste standpunkt Tidemand nå tar til orde for. Spørsmålet var

¹³ Bergmann, *Kirkehistorie*, bd. 2, s. 46 ff.

vanskelig å avgjøre for de kirkelige myndigheter; ingen bestemt uttalelse ble gitt, men praksis var ofte at man holdt på den gamle formen, men lot pietistiske prester innenfor denne få en viss frihet til å "prøve" menighetslemmets livsførsel. I det tidligere kommenterte brev av 3. juni 1737 fra Tidemand til Hersleb vil han at en bestemt "ugudelig" kvinne ikke skal tas til alters før hun har offentlig i kirken "absolvert" seg, hvorpå han imøteser biskopens avgjørelse.

Tidemands standpunkt i denne tale har sikkert interessert Hersleb. Biskopen sympatiserte med den nye retning og har derfor sikkert billiget Tidemands deklamasjoner (hvorvidt han igjen har kjent Herslebs standpunkt vet vi ikke).

Tidemand går så over på å omhandle den "innvortes gudstjeneste"; et annet pietistisk slagord. Han bruker samme metafor med Israels jøder: Disse observerte omhyggelig alle rituelle saker ved sine gudstjenester, våre tiders kristne går i kirken og synger salmer osv. - ingen av de to går etter den indre gudstjeneste som består i hjertenes forandring og livsførselens forbedring:

"Enhver prøve sig i sit eeget Hiærte. og svare sig saa selv, som for Guds Ansigt, om det icke vel er fornøden i vore Tiider at lade Bods-Klocken lyde for slige Folck, at lade Storm-Klocken klinge over slig een Ulycke i Staden, som mand handgribelig kand mercke Guds retfærdige Hævn hviler over, ja at prædike Omvendelsen for slige Christne etc."

Tidemand utleder av dette at det er lærerens urokkelige plikt å preke advarsler og omvendelse, han siterer fra det gamle testamente hvor Herren truer den profet som unnlater å advare folket (Ezech. 33). En halv side av talen går så med til å dramatisere disse trusler, som helt klart nører opp under kapellanens hang til ytterliggående sentenser.

Vi er kommet til hovedtalens annen halvpart; "At han (læreren) fører een saadan levemaade etc.". Det er altså det viktige poeng at prestens livsførsel skal overenstemme med hans lærdom som her avhandles. Som man kunne vente tordner Tidemand her mot de prester som etter hans formodning styrter seg selv og hele menigheten i fordømmelsen hvis de med et slett eksempel heller er til forargelse enn til oppbyggelse, altså oppmuntrer menigheten til å fortsette med sitt hovmod, sin gjerrighet, sin forfengelighet. Vi kan vel merke oss at kapellanen gjennom hele denne følgende eksposisjon ikke nevner utuktssynden (utenom et Paulussitat hvor det sies at

¹⁴ Bergmann, *Kirkehistorie*, bd. 1, s. 63.

læreren skal leve i kyskhet). Det kan vel formodes at skandalen fra 1732 har vært alminnelig kjent og at han har vært gjenstand for latter og spott fra de ikke-pietistiske kretser. Han forbigår iallfall disse *problemata*. Imidlertid spiller Tidemand i denne seksjon, hvilket sjelden ellers merkes, på det spydig-ironiske. Han legger denne sentens i Guds munn, når denne kommenterer alliansen mellom fordervede prester og menigheter:

"Gaaer nu baade I Lærere og I Tilhørere til Fordømmelsen, følger hinanden nu til Helvede, siiden I har al Veyen haft saa godt Følge-Skab og Compagni med hverandre, og hvor vild da de arme Tilhørere spytte deres lærere i Andsiget, og dermed forøge deres Piine".

Det eksempel som Tidemand vil fremholde for prester til etterfølgelse er Paulus. Han er det store forbilde med sitt nidkjære og samvittighetsfulle livseksempel, og vi får fyldige sitater fra hans formanende brev til Filemon og andre. Vi får så en uttalelse som ytterligere styrker hva vi tidligere nevnte som det Hallesk-pietistiske preg: Læreren må ikke ha noe å bestille med "værdens lystighed og galenskab", ved disse lokker djevelen som med et sukkertøy mang en sjel i fordervelsen. Kapellanen tar altså avstand fra hva som i et mer nøkternt språk ble betegnet som "middelting". I teologisk definisjon er dette fornøyelser og aktiviteter som ikke direkte er forbudte i bibelen. Men de halleske teologer fant å måtte fordømme dem allikevel, siden de ledte tankene bort fra religionen.¹⁵

På slutten av talen spilles det høytidelig på lærerens dødsleie: Hvis det er snakk om en rettskaffen prest, da kan han nedlegge sitt embede med glede. Og på den store dommens dag da kan han bestå for domstolen. Han kan videre for Gud selv vitne som Paulus, at han er "reen af alles blod". Denne siste allusjon er meget vanlig hos de pietistiske predikanter, hos Tidemand vil denne sentens fra Act. 20 (Apostlenes gjerninger) bli tema for inngangen i hans bergenske avskjedstale.

Denne ordinasjonstale er preget av en "fremadstormende nidkjærhet", og hvis vi sammenholder den med hans korrespondanse fra denne tiden, så forstår vi vel hvorfor kirkekollegiet gjorde

¹⁵ Pietistenes fremste polemiske teolog var Joakim Lange, f. 1670, d. 1744, professor ved Halle-universitetet. Det var hans uttalelser som definitivt satte den pietistiske formelle standard i stridsspørsmål.

ham til en favoritt, ja faktisk ville forfremme han til stiftsprost allerede i 1739.¹⁶ De andre ordinasjonstalene fra denne tiden har tildels en lik terminologi, men ikke den samme pågående deklamatoriske energi som hos Tidemand. Når det gjelder stilen, så har han ikke helt funnet det personlige preg ennå; han kan minne endel om Rambach. På sine gamle dager ble tonen hans mer "høy", det poetiske og litterære grep ble sterkere. Allikevel er det en god porsjon av denne for tiden ikke ualminnelige skarpe retorikk tilstede også i de to neste taler. Som en sluttdefinisjon kan vi vel si at hensynet til å vise menighet og biskop at han er den ukuelige oppbyggelses og straffepredikant har vært både utgangspunkt og målestokk for denne tale.

B) Tale holdt på 300-års jubileet for det oldenborgske hus i Danmark-Norge, den 24 okt. 1749. Tekst: 2 Sam. 7.14. Inngang: Judic. 17.6. Domkirken, Bergen.¹⁷

Tidemand forretter her i egenskap av stiftsprost og sogneprest til domkirken. Frederik 5 forordnet denne minnedagen til offentlig festdag og teksten fra Samuels bok har etter alt å dømme blitt spesialanordnet av det teologiske fakultet.¹⁸ Inngangsteksten fra Dommernes bok er valgt av Tidemand. Hvorvidt prekenens tittel er fastsatt på forhånd, har vi ikke lyktes å finne ut av, men den lyder således:

En retskaffen og gudfrygtig konge betragtet som en besynderlig Guds naadegave, hendseende saavel til det folck, som Gud gir saadanne konger, som og den stat og herlighed som Gud gir udi saadanne konger. Om talens disposisjon: Denne preken fyller 101 sider, og må etter våre beregninger ha vart omlag 2 1/2 time. Bønnen og inngangen tar 28 sider, nesten en tredjedel, hvilket var overenstemmende med praksis. Til spesielle anledninger som denne kunne vel en tale godt trekke ut på tiden, men den kunne nok, spesielt med tanke på det eksegetiske stoff, vært komprimert noe. Men oppramsing og innterping av skriftsteder var solid innarbeidet tradisjon og hørte ikke bare ortodoksien til. I denne tale er det altså dette stoff vi har skåret ned

¹⁶ Christiania stiftsprostembede var ledig og kirkekollegiet ivret for Tidemand. Ifølge Lindhardt skal Hersleb ha fryktet en offentlig skandale på grunn av Tidemands "fortid". Han motsatte seg av all kraft utnevnelsen, og fikk her resten av kollegiet med seg. Lindhardt, *Peder etc.*, s. 328.

¹⁷ Håndskriftsamlingen, KBK. Ikke paginert.

¹⁸ Tidemand skriver i marginen på tittelbladet: "Allernaadigst anordnet".

på resensjonen av. Metoden Tidemand benytter seg av er den rambachske,¹⁹ altså han deler hovedsetningen opp i to eller tre og forklarer dem etter tur, med påfølgende flerfoldige underdelinger. Vi kommer imidlertid ikke til å følge dette system slavisk.

Bønnen starter med at "den store kongen", Gud i himmelen anropes. For det er ved ham at kongene på jorden regjerer. Han takkes for at 300 år er forløpt med det Oldenborgske hus på tronen, faderlig oppholdt ved ham selv. Vi skulle altså bruke denne tid til å takke Gud for alle disse velgjerninger. "Men Ach!" Tidemand uttrykker nå en tvil om at vi "arme mennesker" virkelig kan forstå og sette pris på disse velgjerninger. For å hindre at vi skal bli "uforstandige og utacknemlige for hans faderlige godhet", må vi derfor tale om nettopp dette til ham i våre bønner og takksigelser, i det vi går inn i hans forgårder med lov, kommer for hans ansikt med takk. Derpå skal vi vende oss til det hellige ord, som er det eneste som kan opplyse øynene og gjøre de enfoldige kloke. Slik skal enhver av oss bli desto mer alvorlig og fyrrig til å tilbe den faderlige godhet, og be ham derved å blomstre den regjerende kongestamme, "indtil maanen icke ere meere" (metafor opprinnelig i Davids salmer). Tidemand ber så Gud om å se nådig til Frederik 5, når oldenborgeren på denne dag for hans ansikt utbryter som kong David: "Hvo er jeg Herre, Herre! Og hva er mitt hus, at du har ført meg hidintil?"(hovedteksten). At denne hans salvede tjener (Frederik 5) må i åndens fylde og med en hellig brennende andakt jubilere for Guds ansikt. Det må være Gud ufortrydelig at han har bevist kongen og hans forfedre så stor en nåde. Endelig bes Gud om at vi alle kan jubilere på denne dag uten kjødets gjerninger, vellyst og overdådighet, men så meget mere i åndens helliggjørelse, slik at ikke høytiden skal besmittes. Slik at vi tilsist ikke skal finnes uverdige til den endelige store jubel i himmelen,

"hvoer alle med hviide Klæder og Palmer i Hænderne udbryder: "Halleluja!"".

Kjernepunktet i denne bønn, ved siden av takknemligheten, er sammenlikningen av Frederik 5 med kong David. Dette blir da en grunnidé for hele talen. Dette kan vel karakteriseres som en etter samtidens panegyriske sinnelag passende propagandistisk deklamasjon til fordel for Frederik 5 / de eneveldige makthavere. Kong David kan vel betegnes som en respektinngytende, halvmytisk historisk figur. Dette "opprop" røper ikke noe egentlig teologisk-politisk

¹⁹ 1736 utkom posthumt Rambachs *Præcepta homiletica*, et skoledannende metodisk-homiletisk

standpunkt, siden forestillingen om et forsyn bak makthaverne er alminnelig i alle konfesjoner og doktriner, utenom de mer radikale. Allikevel har pietismen blitt regnet som særs monarkistisk, og Tidemand ble trukket frem som eksempel (ved hans korrespondanse).²⁰

Til orientering om den følgende prekens hovedinnhold, kan vi si at denne tale ikke vesentlig dreier seg om dogmatisk-doktrinære spørsmål eller i samme forbindelse tro, omvendelse, sakramenter. Istedet karakteriserer den seg ved eksegese, skriftutlegging til verifikasjon av kongedømmets nødvendighet, eller rettere sagt nødvendigheten av en øvrighet

Når vi så kommer til inngangen, er første del av denne en slags fortsettelse av bønnen. Tidemand priser igjen kongens kristelige sinnelag. Minne og festdagen er først og fremst forordnet utifra gudelig ettertanke. Ja, kongen vil ikke undse seg for i alles påsyn å takke og kysse Guds hånd. Det dansk-norske rike er en skjenk og arv fra himmelen, som Gud har behaget av sin uforskyldte nåde. Men nå vil Tidemand bringe tilhørerne til ettertanke. For virkelig å kunne sette pris på denne "stoere konge-stamme" som har regjert siden 28 okt. 1449, skal vi nå få belyst Israels fornedrelses tid, gitt i Dommernes bok. Tidemand postulerer så en dobbel hovedsetning bygd på skriftstedet, Judic. 17.6. Disse danner tilsammen utgangspunktet for den følgende eksegese. Vi får: 1) At Israel somme tider manglet all slags øvrighet. 2) At Israel samme tider var fylt med all slags grasserende urettferdighet.

Tidemand kommer forresten nå gjennomgående til å tale om skriftstedene som "bevis". Denne teologiske teknikk er ikke spesielt original for den luthersk-orthodokse metodikk, men går helt tilbake til oldkirken / tidlig middelalder. Metoden gir seg jo av seg selv, bare at i den protestantiske teologi nesten frem til Tidemands tid hadde hovedsetningene fått en så sterk dogmatisk sikkerhet, at skriftstedene nesten ble overflødige. Vi har imidlertid her å gjøre med lite subtile emner fra det gamle testamente, slik at sammenhengene blir klare. Dog kan da det hele ende opp i ren tautologi, hvilket også var et alminnelig problem. Altså; et skriftsted er av seg selv godt forståelig, men blir allikevel forklart, med nesten samme ord. Først Bastholm tok alvorlig til motmæle mot dette.²¹ Tidemand klarer vel i noen grad å skape variasjon i

arbeide. Den ovenfor nevnte metode var den Rambach selv brukte i sine taler.

²⁰ Bang, *Den norske etc.*, s. 401.

²¹ Bastholm, *Den geistlige etc.*, s. 11.

forklaringene.

I den nestfølgende eksposisjon erklærer Tidemand at forfatteren til Dommernes bok primært har hatt til hensikt å vise hvor uskikkelig det gikk til for seg i Israel. Dernest kommer definisjonen og tekstforklaringen: Hva menes med konge? Jo, dette må ikke defineres "stricte", men i vidløftig betydning. Det er snakk om all slags øvrighet. For under perioden fra Josvas død frem til Saul var det mangel på såvel "ordinaire regimente", som "extraordinaire". Det første ble dog forvaltet av stammens eldste, mens det siste ble ført av de såkalte dommere, som Gud nå og da beskikket.

Imidlertid gir Tidemand oss nå en litt dypere og grundigere analyse av Israels stilling og forfatning. Han oppregner de forskjellige regjeringsformer: Demokrati, Aristokrati, Monarki, Teokrati (han gir forresten et lite rettsfilosofisk innspill her, ved å si at hvilken av disse styresformer som er den beste må avgjøres av de lærde). Det siste betegner Israel, og da etter historikeren Josephus' definisjon, altså at det var Gud selv som var regent. Jødene var unikt stilt i forhold til andre folkeslag, som utvalgte, inntil de forrådte Herren.

Vi kan vel bemerke her at Tidemand har viklet seg inn i en motsigelse når han på samme tid hevder at Israel ikke hadde øvrighet, samtidig som det var et teokrati, det fornemste på jorden. Han overser eller er ikke selv klar over denne dobbelthet. Imidlertid synes det dominerende standpunkt å være at Israels folk har besittet en viss frihet, som tilsist har blitt misbrukt ved deres forsettlige avvikelser fra Guds veier. Denne siste problemstilling er forresten dominerende i mye av hans forkynnelse og polemikk, altså den onde vilje og det forsettlige frafall. Dette er helt klart et pietistisk trekk: Man kan gjøre seg ufortjent til nåden. Dog som poengtert før er dette en slags politisk-teologisk prediken og nåden er ikke noe egentlig selvstendig tema.

Vi går frem til hovedteksten og den egentlige prediken. Innholdet i tilknytning til teksten fra 2 Sam. bok rekapitules og forklares, hvorav det viktigste er dette: Kong David har fått nok av at Herrens tabernakel bare er et telt, eller såkalt "paulun". Han går med planer om en monumentalbygning i sten, altså hva som skulle bli Jerusalems berømte tempelbygning. Men

profeten Nathan mottar åpenbarelses fra Herren om at David ikke tillates dette. Først hans sønn Salomo skal få lov til å fullbyrde dette herliggjørelsesverk. Lydig finner David seg i dette profetbud. Men imidlertid er dette bare et forspill eller en prøve for David. For Nathan mottar pånytt meddelelser fra Herren i drømme, som kan leses i 12-16 vers: "men dit huus og dit riige skal blive bestandigt ævindeligen for dit ansigt; din throne skal være fast ævindeligen". Når Nathan våkner om morgenen går han straks til David og fortller ham om drømmen. Og hvorpå David i takknemlighet utbryter dagens tekst, vers 18: "Hvad er jeg? Herre, Herre osv". Tidemand billedliggjør Davids stemning der i paulunet, han formoder ham liggende med ansiktet mot marken:

"Og saaledes i hellig Andagt og hiertelig Lov og Tacknemmelighed til Gud, saavel for de mange og stoere sig allerede beteede, som og endnu belovede Velgierninger har udøst sit Hierte for Gud".

Forklaringen følger så: Skriften viser at 1): David er en konge, 2): Han er en gudfryktig konge. Israel hadde i David en stor stat og herlighet. Hele denne eksposisjon anvender altså Tidemand til å underbygge dagens hovedsetning, eller rettere sagt de tre første ledd etter den rambachske metode.

Igen males David som det store tidløse eksempel på en gudfryktig og rettskaffen konge. Vi minner igjen om at dette tekstutvalg skyldes teologer i København; men det kan vel merkes at Tidemand har gått på oppgaven med en viss entusiasme. Dette skrift er jo blitt innsendt til København, sikkert med håp om trykking og eventuell påskjønnelse.

Så følger forklaringen over det siste ledd; "Den stat og herlighed, som Gud giver et folck udi retskafne og gudfrygtige konger", hvilken vi gir en større oppmerksomhet, da den er den mest varierte. Den deles i to: 1) "Det menneskelige kiøns almindelige trang til eet øvrigheds regimente iblandt sig. 2) "De menniskers besynderlige lycksalighed som leve under een retskaffen og gudfrygtig konges regimente". Siden teksten fra Samuels bok nå i og for seg er forklart, kan Tidemand i det følgende eksponere sine egne almenne politisk-teologisk-moraliserende tanker. Han starter med å minne tilhørerne om at også hedningene har øvrighet, etter det "blotte naturens lys og drift". Derpå får vi høre om at naturkjennere beretter om tilogmed de små biers orden: At biene innretter for sin konge en egen

bolig likesom et lite slott med tårn, og altså er likesom en "besynderlig apteret" kongeresidens.

Imidlertid er det viktigere å minne om menneskenes opprinnelige syndsløse tilstand. I dette "hellige og salige selskab" var der og et "regimen"; et faderlig regimenter og en hellig sønnlig underleggelse, eksisterende i den største og saligste harmoni. Men, påpeker Tidemand, denne tilstand "prejudicerer" eller fornærmer på ingen måte det umiddelbare teokrati og herskap som Herren selv skulle ha forvaltet over menneskene i syndsløsheten. Dette siste kan synes som en teologisk spissfindighet, men det er vel meget viktig for Tidemand å understreke Guds absolutte herredømme som et politisk forbilde (i paradiset hersket jo en viss liberalitet).

Men, foreholder Tidemand tilhørerne, når vi beveger oss fra salighetstilstanden over til tiden etter syndefallet, er behovet for regjering like stort som f.eks. øyets behov for lys og kroppens for klær. Man kan oppstille en lignelse som bilde på denne nye tilstand, med et hus fullt av mange uforstandige, ville, utemmede og tildels meget slemme og vanartige barn. På sin karakteristiske måte utvikler nå Tidemand all den uhygge som ville oppstå om disse barn var uten tilsyn og verge: De ville kives og trettes, rives og slites; være hverandre til største fortred og skade, til megen forførelse og bedervelse, om ikke tillike til ytterste ulykke. Men denne advarsel er bare en innledning til en enda verre beskrivelser av verdens elendighet når det mangler styre:

"Verden ville med en hast blive en complet Røver-Huule og ret en fælsig Morder-Grube".

Over et par følgende sider fortsetter stiftsprosten med denne type metaforer for å nøre opp under det teologiske stoff. Det hører jo med til en god predikants evner å gi almenne dramatiserte bilder. Troll, rovfugler, tyver osv. møter oss. Så følger imidlertid en metafor fra en av oldtidens historikere: I det gamle Persia var det en skikk at når en konge døde, så kunne folket ustraffet gjøre som de ville i fem dager. Selvfølgelig for at det skulle se og erfare det gode ved maktovertakelsen.

Imidlertid er det tid for å vende tilbake til skriften, men nå det nye testamente. Det er snakk om å fremlegge et ugjendrivelig teologisk bevis for kongedømmets nødvendighet, hvilket selvfølgelig er det bekjente vers fra Paulus romerbrev, altså 13,1-4: "At der er ingen øvrighed,

uden af Gud" osv. At Tidemand anfører dette bibelsted kan ikke akkurat sies å være oppsiktsvekkende. Helt tilsist i dette kapittel eller denne delsetning påberopes Salomos ordspråk: "Hvor intet raad er, der maa folcket falde" Prov. 11.14. Denne retorikk har temmelig sikkert gått hjem hos menigheten. Vi befinner oss jo i en tid hvor denne del av ortodoksiens prinsipper sto urokkede.

Imidlertid vil Tidemand nå betone den panegyriske siden av saken. Han tar for seg de forskjellige ærestitlene som konger og keisere benevnes ved: F.eks. når de kalles guder, siterende Psalm. 82.6: "Jeg har sagt: I ere guder". I Tidemands fortolkning betyr dette at regentene skal etterligne Guds egenskaper, såsom hans visdom, hans godhet og fromhet, hans nåde og mildhet, hans vennlighet og menneskekjærlighet; ja også hans sandruhet, hans hellighet og rettferdighet. Likesom alle mennesker har alt deres gode fra Gud, så har også undersåttene disse såkalte guder å takke for mye godt. Så benevner Tidemand tittelen "fader". Her erindres vi om keiser Augustus, som ble tiltalt som "pater patriæ", faderen landets fader (se appendiks). Også David ble kalt fader, Mark. 11.10. Og heri, hevder Tidemand, ligger betydningen vesentlig i den gode omsorg for borgernes vel. Derpå hører vi om titler som "hyrde" og "Guds tienere" (Rom.13.4), over til de mer fantastiske: *Cherubim* (Ez. 28.14), *Porte* (etter psal. 24.7), *Guds Engle* (siktende til David). Men den mest smykkende tittel som Tidemand avslutter med er *Guds zignete-ring*. Med denne halv-poetiske seksjon ønsker Tidemand å gjøre et sammendrag av hele talen: *Cherubim* er det samme som justisens sverd, *Engle* er beskyttelse, *Porte* er styrke, *Hoveder* er styre og regjering, *Skiold* er verge. Og fremfor alt vil den gode hersker:

"nu som *Guds Zignete-Ring* indtrycke det Lydigheds og Underdanigheds Billede i Undersaatternes Hierter".

Denne seksjon av talen er ikke uten en viss originalitet og "schwung". Det vil nedenfor bli fremvist flere eksempler på at Tidemand har forfattet panegyriske strofer med entusiasme og kreativitet (uansett hva man ellers måtte mene om denne type litteratur).

Tidemand går så over til å direkte kommentere og lovprise oldenborgerne: Fra reformasjonen og inntil nå har det vært inngang, fremgang og håndhevelse for Guds ords rene lære og

sakramentenes rette bruk etter Christi egen innstiftelse. Er det ikke slik at nest etter Gud er det kongene vi har å takke for dette? Igjen merker vi at stiftsprosten faller inn i en gammel-ortodoks retorikk. Men ortodoksien kan vel med noen grunn karakteriseres som autoritær tysk fyrste-filosofi. Den protestantiske lærebygning har faktisk blitt utarbeidet i samarbeide med fyrster; først og fremst Johan Frederik av Sachsen, og her "hjemme" i noen grad Frederik 2 / Kristian 4.²²

Også takkes oldenborgerne for den samfunnsmessige infrastruktur som ligger bak en prest og et kirkelig embede: Gymnaser og skoler, universitet og akademi. Så langt som til nå har vel Tidemands preken vært polemisk uproblematisk, da det hele har foregått på et abstrakt og halvt mytisk-gammeltestamentlig plan. Men så hevder han følgende overraskende konfesjonell-kirkepolitisk konservative påstand: At vi har kongene å takke for at alt har gått ordentlig for seg, spesielt med henseende på at riket har blitt bevart for kjettere og svermere, fra falske og villfarende lærdommer. Få år før denne preken hadde Kristian 6 gått til ytterlige sanksjoner mot de herrnhutiske menigheter og deres stifter grev Zinzendorf. I Bergen fantes et sterkt herrnhutisk parti, og flere av Tidemands venner var tilhengere av grev Zinzendorf. Men kanskje Tidemand ikke har tatt dette med i betraktning da han skrev talen, eller at han ikke har regnet dem som kjettere. Men vi tror nok at det er et temmelig sterkt konservativt-aristokratisk element hos den pietistiske stiftsprosten, for det påfølger umiddelbart::

"At dersom icke Øvrigheden beskyttede Præsterne i deres Embeder, da ville de snart få deres Afgang af den blinde og sickre Verdens Hob, som i een Hast ville skilde seg af ved dem, ved Kircken, ved Religion, så de icke skulle være til Hinder i deres frecke og sickre Syndeløb".

Tidemand anfører så 1 Tim. 2.12, hvor det oppfordres til å be for konger og alle dem som er ypperlige. Med disse skarpe ytringer er siste delsetning gjort rede for, og vi er kommet til talens avslutning. Det oldenborgske dynasti skal nå lovprises, og Tidemand starter med å allegorisere over tallet tolv (et "mystisk" tall i bibelen), siden det har vært tolv konger: Disse kan liknes med de tolv vannkilder i Elim, med de tolv prektige edelstener i Aarons brystspenne, med de tolv stjerner i åpenbaringen hvilke gjorde kvinnens krone deilig og skinnende, med de tolv porter for det nye Jerusalem, med de tolv Guds engler som stod på disse porter osv. Det er soleklart at

²² Aarflot, *Norsk etc.*, s. 13; Martin Schwarz Lausten, *Danmarks kirkehistorie*, Kbh. 1994, s. 137; Helweg, *Den danske etc.*, bd. 1, s. 202.

landet har hatt mere enn tolv ganger tolv velsignelser og lykksaligheter ved disse tolv store konger.

Så tas de "fem stoere Christianer" frem til betraktning. Det blir ikke seks, siden Christian 2 er ekskommunisert fra det gode selskap, men Tidemand tar ham først for seg og gir ham et relativt godt skussmål: Skjønt han i visse henseender ikke hadde de beste "meriter", så har han dog ikke vært uten disse:

"hvilcket kand vel neppe være skiult for nogen, som med et u-partisk Gemytte sammenligner alle Ting i hans Historie".

Tidemand har åpenbart fulgt godt med i den historiske polemikk og debatt, for han skriver litt senere i en parentes angående Christians mangler, vel siktende til Sverige og adelen:

"Endskiønt det samme bliver aldrig saa meget som een viss Nation, og til deels een viss Stand vil gjøre det til".

Det autorative historiske verk i samtiden var Ludvig Holbergs *Dannemarks Riges Historie*,²³ hvor en forsiktig rehabilitering av kongen ble tatt til orde for.²⁴ Vi får så de fem store; hver enkelt utmerker seg slik:

Christian 1: For sin religions nidkjærhet.

Christian 4: For sin styrke ("mannhaftighet").

Christian 5: For sin "uforlignelige vittighet", dvs. skarpsindighet, samt for sin lovgivning.

Karakteristikkene av disse tre må langt på vei betegnes som oppspinn. Når det gjelder det førstnevnte tilfelle; Christian 1 og begivenhetene i 1449/1450, gir vi en rekapitulasjon og kommentar; dette er jo utgangspunktet for denne tale:

I 1449 hadde svenskekongen Karl Knutsson blitt valgt til Norges konge og kronet i Trondhjem

²³ Utgitt første gang Kbh. 1732-35 (1-3), derpå i stadig nye utgaver. Vi har benyttet utgivelsen v. J. Levin, Kbh. 1856, som er basert på den første utgave.

²⁴ Holberg skriver: "Dette har jeg fundet fornødent at anføre som en forberedelse til denne konges historie, hvilken af alle er den vanskeligste at beskrive, saasom der handles om at treffe

november samme år av erkebiskop Aslak Bolt. Den sistnevnte representerte det såkalte nordenfjellsk-svenske parti. Men Bolt var dog rikets fremste person som den øverste i riksrådet slik at valget av Karl kan betegnes som en statsrettslig foreteelse. Men ved politiske intriger og militærmakt overtok Christian 1 Norge, og 1450 lot han seg krone i Trondhjem, ikke av noen erkebiskop, men av sin rådgiver Marcellus - en politisk opportunist og svindler som ved en patrons hjelp hadde innsmigret seg ved pavehoffet og blitt sendt til Danmark som pengeinnsamler. Men han hadde utgitt seg for kongen som "apostolisk legat", dvs. pavelig ambassadør med alle fullmakter. Nå var han ettersøkt som forbryter av paven.²⁵ Kongen visste i begynnelsen ikke hvordan det egentlig forholdt seg med den falske legat, men da han fikk vite om den pavelige arrestordre beholdt han Marcellus allikevel som fortrolig rådgiver; han hadde åpenbart bruk for ham.

Den første oldenborgske konge ble altså kronet uten statsrettslig gyldighet, og av en person som hadde en fortid i fengsler i Tyskland og Italia. Derpå avsatte Christian 1, uten kirkejuridisk hjemmel, den nye av paven valgte erkebiskop Olav Trondssøn (Bolt døde 1450), og derpå tvang de norske domherrer til å velge Marcellus som deres kandidat til erkebiskopstillingen! Uten å være usaklig kan man altså betegne omstendighetene for det oldenborgske hus' maktovertagelse som vanærende og avledet av rent politisk maktspråk. Og selv etter senmiddelalderens standarder fortøner oldenborgerens kirkepolitikk seg som skandaløs. Det var ikke vanlig å innsette forbrytere som erkebiskoper. Men hensynet til å knekke det virkelige og/eller innbildte svenske parti synes å ha vært Christians eneste interesse - til dette formål hadde han bruk for en slu og intelligent rådgiver og lojal øverste riksråd.

Det kan jo virke betegnende i forbindelse med Tidemands tale at han nesten ikke omtaler Christian 1 og begivenhetene omkring 1449; her på denne dag som skal minnes oldenborgerens innsettelse. Det kan forresten også være at han ikke har kjent til de nøyaktige omstendigheter for Christian 1's maktovertagelse.²⁵ Vi får altså bare det ubestemte uttrykk "sin religions

en middel-vej mellem nogle der afmale ham, som een af de største tyranner, og andre der søge at forgyldte alle hans gierninger etc.". Bd. 2, s. 2.

²⁵ Bang, *Den norske etc.*, s. 284 ff.

²⁵ Holberg skriver ingenting om Marcellus. Karl Knutsson beskrives som en rå despot og at erkebiskop Bolt ble fanget av hans intriger: "Gullands (dvs. Gotlands) forliis gik Carl Knudsen saa meget til hierte, at han foretog sig at søge vederlag udi Norge; til den ende corresponderede

nidkjærhet" - derpå ingen videre kommentar eller panegyrikk.

Christian 3 og Christian 6 nevnes i samme drag som religionens og kirkens menn. "Begges sag var Herrens frygt, og begges sorg var Herrens sag at sørge". Christian III takkes for sine fortjenester ved reformasjonen. Tidemand har rett i at denne konge definitivt gjennomførte Luthers lære i kongeriket under begivenhetene i 1536. Men flere momenter taler for en god porsjon materiell vinningslyst om han enn var aldri så mye Luthers mann: Han skyldte store summer til soldater og leietroppførere ved krigens avslutning; han trengte desperat til penger. Men de katolske biskopene ville ikke betale noe; dette fikk de betale dyrt for ved "statskuppet" 12. august 1536. Det var altså pengespørsmål som var (den direkte, om ikke strukturelle) årsak til reformasjonen.

Noen "apostolisk gavmildhet" kan man vel heller ikke snakke om hos kongen; for når Trondhjems biskop Torbjørn Bratt kom til København i 1548 for å tigge de penger som kongen før hadde lovet til domkirkens reparasjon (den hadde blitt plyndret og rasert ved reformasjonens innførelse), fikk han ikke en skilling. Anton Bang karakteriserer Christian 3 i forbindelse med dette som "skamløs og havesyk".²⁶ Alt dette er omgått i stiftsprostens tale (men han har kanskje heller ikke kjent til det).²⁷ At Christian var Luthers beundrer og tilhenger er jo dog riktig. Men for å rette opp all den vold og rasering av kirken og dens institusjoner som faktisk påfulgte reformasjonen i Norge, gjorde han lite.

Karakteristikken av Christian 4 kan vel i noen grad godtgjøres. Han var jo en kraftfull og driftig person, selv om hans militære nederlag kanskje ikke er spesielt "mannhaftige". Men særlig

han hemmeligen med erke-bisp Aslak Bolt af Trondhiem, og nogle andre norske herrer, og gjorde dem saa mange løfter, at han formaade dem at kalde sig ind udi riget". Bd. 1, s. 441. Om Christian 1 skrives det at han fikk et frivillig tilbud fra de norske stender, slik at "de svenske gravamina ikke i alle maader have været vel grundede". Bd. 1, s. 439. Noen videre utdypelse av "de svenske gravamina" gis ikke.

²⁶ Bang, *Den norske etc.*, s. 335.

²⁷ Om Tidemand har basert seg på Holberg, så har han bare tatt inn ros og panegyrikk. Christian 3 sammenliknes der med keiser Konstantin den store, for sin innsats ved reformasjonen! Et faktum er imidlertid at kongen la ned et betydelig kirkearbeide for Danmarks vedkommende, mens Norge ble liggende perifert og halvglemte. For å gi litt "laubær" til Norge, så på en ganske betegnende måte gir Holberg, etter først å ha fortalt om opphevelsen av Hamar stift, en pittoresk beskrivelse av Hamar anno 1300, fra et gammelt manuskript han har fått fatt på. Holberg, bd. 2, s. 242.

Christian 6 eulogiseres:

"Mens endog i hendsigt til Christian den siette kand bevidnes af mange levende Vidner, hvoraf vel een stoer Deel kand neppe tæncke paa ham, uden at velsigne hans salige Siæl for Guds Stoel og Throne".

Vi kan nok tro at dette er mer enn vanlig eulogi, siden Tidemand tilhørte den krets av pietister som kongen i særskilt grad begunstiget. Noen år etter kongens død, ved overgangen til en ny tid, måtte de seksten årene sikkert for dem ha oppnådd en halvt mytisk status. Vi får så en omtale av de fire Frederiker:

Frederik 1: Roses for en særlig kongelig mildhet, rettferdighet og skarpsindighet både i det verdslige og geistlige, samt for den evangeliske lærdoms støtte og frihet. At Frederik støttet protestantene er riktig. Sønnen Christian hadde vært tilstede ved riksdagen i Worms 1521 og kommet hjem som Luthers tilhenger; altså lagt grunnen for protestantismen i familien. Men Frederik hadde jo fått kongekronen på grunn av sitt samarbeide med det katolske presteskap - som han hadde lovet uhindret besittelse av alle privilegier. I 1524 hadde han også forpliktet seg til å utrydde kjetteriet (dvs. Lutherdommen) gjennom den norske håndfestning. Alle disse løfter hadde han liten respekt for, så ved dette kan vel Frederik karakteriseres som den store opportunist og løftebryter av oldenborgerne. Dette har nok i noen grad vært kjent for Tidemand,²⁸ men han velger altså å pynte på historien.

Frederik 2: Roses for en særlig kongelig forstand, mot og tapperhet til lands og vanns, samt en "usmincket gudfrygtighet". Denne karakteristikk er vel Tidemand noe mer heldig med. Kongen hadde en heldig regjering med militære seirer og støttet opp om vitenskapene, bl. a. ved å betale Tycho Brahes observatorium. Han fulgte også oppmerksomt med i den teologiske debatt. "Usmincket gudfryktighet" er kanskje et forsøk på å skildre kongens personlighet.

Frederik 3: Roses for en særlig dannelsel ("erudition"), visdom og tapperhet, samt suverenitets-regjeringsformen. Igjen en nogenlunde god karakteristikk, men "visdom og

²⁸ Holberg medgir at Frederik hadde forpliktet seg til å beskytte katolisismen, men han hevder så at dette løfte ikke inkluderte beskyttelse av de villfarelser som hadde innsneket seg i denne religion. Altså hadde kongen en "*reservatio mentalis*, hvorved alle løvter kand eluderes". Bd. 2, s. 164. Holberg har altså vært en dyktig politisk retoriker.

tapperhet" er vel å gå for langt. Imidlertid kan han betegnes som den eneste lærde oldenborger.

Frederik 4: Roses for edelmodighet i alle omstendigheter, en særlig faderlig omhyggelighet for nyttige stiftelser, både geistlige og verdslige. Tidemand tenker vel her spesielt på vaisenhuset i Kbh., samt det av Frederik 4 opprettede misjonskollegiet. At kongen skal ha vært spesielt edelmodig, er vel tatt noe ut av luften, men det er riktig at han i sine siste år ble mer sosial/kristeligsinnet og støttet det førnevnte vaisenhus, at han viste personlig anger over sitt forhold til kvinner.

Frederik 5: Roses for det som gleder alle rettskafne i landet. Denne potentat hylles bare i alminnelige termer, men det er kanskje mest på sin plass siden han er nålevende. Men denne måte å tale på kan vel tyde på en viss usikkerhet i forhold til kongens person og hva denne egentlig står for. (Vi bemerker forøvrig at Tidemand glemmer bort kong Hans, siden han bare er opptatt med Frederiker og Kristianer).

For at dog talen om regentene ikke bare skal være blomstersmykket panegyrikk, så må de også behandles som mennesker, hva de tilsist innrømmes av Tidemand også å være. Han løser imidlertid dette problem temmelig elegant: Han sier at om menneskelige feil kan ha ytret seg i et og annet tilfelle, så må man dog tenke og håpe, at Guds nådes husholdning med dem, som med kong Salomo, ikke har vært forgjeves. Han trekker også i denne forbindelse frem Gen.9. 22 og 29, og priser Sems og Japhets ømhet og forsiktighet motsatt

"Chams ublue Øyne og frecke Mund som drager Forbandelser efter sig".

Disse siste kommentarer er ganske interessante. Tidemand synes å mene at eventuelle feil hos oldenborgerne har vært for stor forsiktighet. Men han renvasker dem dog med det samme ved å trekke frem den bibelske "banditten" Cham, som altså var frekhetens innbegrep.

Imidlertid forlater stiftsprosten disse sensitive emner for å trekke frem noen andre, hvilke vel treffer meget nært på menighetslemmenes liv: Ingen av de nærværende må kunne se seg berettiget til mer enn andre dager å bedrive vellyst, kjødets gjerninger og overdådighet. Den

neste kommentar kan vel skrives på uvitenhet om Frederik 5's egen epikureiske livsfilosofi: Alt for mange går vel å betenker seg på hvorledes de i disse dager kan:

"slaae sig ud i Kiødets Begieringer uden at see paa, at vor kiære Konge vil ligesom med sit eeget Eksempel viise oss, hvorledes han vil have Fæsten andvendt".

Det kan og være at kongens trang til forlystelser virkelig er bekjent for stiftsprosten, men at han velger å fremholde ham som pietist for menigheten. Tidemand gir også ut for tilhørerne at det er kongen selv som har utvalgt dagens tekst, hvilket ikke er utenkelig med tanke på kongens undervisning og oppdragelse, dog allikevel neppe trolig. Heller er det nok kongens skriftefar Johan Barthold Bluhme eller noen ved universitetet.

Imidlertid; for å gi formaningerne ettertrykk innskjerpes det at utskeielser på høytidsdagen kan gjøre oss uverdige til den, og isteden dra Herrens vrede og straff over oss, siterende en lang mørk passasje hos Jesaja; 5.11: "Vee den som staae aarle op om morgenen og jage etter sterk drick" osv. Tidemand driver på dette ennå et par sider; han vil liksom ikke slippe tilhørerne helt på dette punkt. Han har fått for seg at alt for mange er oppsatt på:

"Pocalers overdaadige Udtømmelse, eller de dermed følgende frecke Vellysters Udøvelse".

En annen type moralisering tas også ibruk: Man fremmer ikke kongens helse ved å ødelegge sin egen osv. Vi merker her en meget nidkjær "kontroll-pietisme" hos stiftsprosten, hvilket vel gjenkjennes fra forrige tale. Om dette kan virke altfor strengt, kan på den annen side ikke Tidemand beskyldes for å ville innynde seg hos menigheten og mengden. Anno 1749 er tre år forløpt med den ganske liberale Frederik 5. Offentlig godkjennelse av forlystelser og festligheter er en realitet. Stiftsprosten har forlengst merket hva dette betyr i praksis; og her skal såvisst ikke legges skjul på forbitrelse. Disse formaninger slutter med:

"Eenhver maa viide, at det her kommer and paa, endten at høre, eller og at være uden Undskyldning".

Det er så tid for avslutningsbønnen og hyllesten til Frederik 5 og hans familie. Som bønn har Tidemand satt sammen en lang rekke vers fra salmenes bok til en tirade. Derpå får vi med ekstra deklamatorisk scwung:

"ligesom Folcket hisset raabte under Trompeters lyd...alle med hinanden udraaber frydeligen Eders Vivat, og siger med mig af Hiertet: Kong Friderich den femte leve! Amen."

Det kan vel med en gang bemerkes at en prediken av dette slag, med et "statisk" tema og tekst fra gammeltestamentet, gir liten mulighet for originalitet og individuelt preg. Talen er egentlig gitt på forhånd, før noesomhelst har blitt skrevet ned. Allikevel forefinnes her tilstrekkelig av Tidemands personlige stil: Omstendelig, deklamatorisk, skarpe formaninger og språkbruk, poetisk "schwung", historisk lærdom (men som tilpasses evt. panegyrikk), stort belegg av skriftsteder. Med henseende på de tre stilarter kan vi vel hevde at han ligger i en veksling mellom middelstilen og den høye. Det deklamatoriske preget hindrer enn lettligjengelig forståelse, men det er på den annen side ikke mye gresk, latin, tysk og fransk blandet inn.

Hva som gjør Tidemands prediken politisk-historisk merkverdig er dens monarkisme forfattet i et aristokratisk språk. Vel kan vi nok tro at disse stemninger er ganske generelle for tiden: Frederik 5 var vel på høyden av sin popularitet omkring 1750 og aristokratene hadde sin store tid som statsråder. Dog er dette forhold neppe av betydning for talens utforming, vi befinner jo oss i et enevælde med sensur og ensrettede holdninger. Tidemand er allikevel ikke bare en del av et "alminnelig opprop". Han var mer enn sine geistlige kollegaer tiltrukket av fornemme folk, av det pompøse og statelige, slik at panegyrikken trolig i megen grad er hans personlige oppfatning. Dog merker vi oss tilsist at han ikke hevder at monarkiet er den mest utmerkede statsform. Det spørsmålet må avgjøres av de lærde.²⁹ Slik sett tenderer han mot platonsk aristokratisme. Dette siste kan kanskje mer betraktes som et innspill uten noen større motivasjon.

Noteres må også den sterke støtte til oldenborgernes kirke/kulturpolitikk, spesielt med tanke på avvikende teologiske doktriner. Denne var jo blitt meget ortodoks og intolerant under Christian 5's regjering. Frederik 3 hadde vist noen toleranse overfor separatister og opposisjonelle i kirken,³⁰ men etter ham ble intoleransen helt satt i system.³¹ Christian 6's regjering var i utgangspunktet innstilt på intern-kirkelig toleranse, men den reaksjon som etterhvert inntraff

²⁹ Se ovenfor, s. 50.

³⁰ *Kirkehistoriske samlinger* v. Holger Rørdam, 3 rekke, bd. 3, s. 569 ff.

³¹ Gunnar Olsen, *Det unge enevælde*, bd. 8 i serien *Danmarks historie*, Kbh. 1964, s. 355 flg.

har altså falt i stiftsprestens smak. Dette har heller ikke bare vært et øyeblikkets innspill; for under sin biskopstid i Kristiansand viste han ingen tålmodighet eller ettergivenhet overfor eventuelle lepredikanter når konventikkelplakaten skulle overholdes.³²

C) Avskjedstale over Luc. 19.41-43, 10 søn. etter trefoldighet 1762.³³ Inng. Act. 20.25-27. Domkirken, Bergen. Tittel (tema)/hovedsetning: *En evangelisk Lærers saavel først friemodige som og dernæst veemodige Embeds Afskeed.*

Foranledningen til denne tale er Tidemands forflyttelse til Kristiansands stifts bispestol høsten 1762. Ifølge skikk og bruk holder han altså en avskjedstale på sommeren (trefoldighetssøndag er første søndag etter pinse). At en slik tale skulle trykkes var ikke noen selvfølge, men han opplyser i et kort forord at det har skjedd på gjentatte anmodninger. Han har også før blitt anmodet om å la taler trykke, men alltid unnskyldt seg, dog denne gang overlatt manuskriptet til en boktrykker.

Om disposisjonen finner vi at hovedsetningen dekker både inngangen og hovedtalen. Første halvpart deles i tre, mens neste i to, som igjen deles opp. Vi får dermed som inngang: "En evangelisk lærers friemodige embeds afskeed. 1): Andledning til denne afskeed. 2). Friemodigheden i denne afskeed. 3). Grunden til denne friemodige afskeed". Inngangsteksten fra Apostlenes gjerninger har som man kunne vente nær forbindelse med Tidemands foranstående reise. I denne tekst hører vi om Paulus' formodning til menigheten i Efesos, at de aldri mer skal treffes igjen, samt hans bevitnelse om at han er "reen af alles blod", at han har forkynt menigheten "alt Guds raad". Slik at det altså ikke er Paulus' skyld om de skulle falle fra. Som en kort innledende karakteristikk av denne tale, kan vi si at det dreier seg om sentimental avskjed, om rekapitulasjon av sin egen embedsvirksomhet, men for det meste en avhandling om synden og skyldens årsak med henspill på og med formaninger til Bergen.

³² I Arendal i 1768 holdt en student oppbyggelsesmøter. Prosten klagde til Tidemand, og denne gjorde seg klar til å treffe alle foranstaltninger for å stanse forsamlingene. Vi ser her et eksempel på at statspietismen var minst like streng som rasjonalismen 40 år senere under prosessen mot Hauge.

³³ Trykt Bergen 1762.

Tidemand starter med å gjenfortelle beretningen om Paulus' avskjed med Efesos. Han går så over til å erindre at han har vært nitten år i Bergen og at han nå står klar til å si alle et evig Vale (farvel). Tidemand går så over på inngangen og første paragraf, anledningen til den frimodige avskjed, hvor det smertefulle ved avskjeden utbroderes: Han sammenlikner forholdet mellom seg selv og menigheten som mellom en amme og dennes "skiøde-børn", som mellom en "moder og dennes lives frugt". Selv om det kanskje er en mulighet for at de kan treffes igjen, er allikevel skilsmissem så smertefull, da de har elsket hverandre så oppriktig og:

"gjerne havde villet (om Gud saa havde behaget) hvilet deres Beene og blandet deres Aske med hinandens".³⁴

Dog, Tidemand formoder at de allikevel aldri vil sees mer og siterer Act. 20.37-38, hvor menigheten faller om Paulus' hals og kysser ham. Etter disse og liknende sentimentale utgytelser får vi den annen paragraf, frimodigheten i avskjeden, hvor biskopen kommenterer sin egen embedsvirksomhet. Denne delen av talen er ikke den letteste da han i mange år har hatt tildels uutholdelige embedsforhold. Det dobbelte arbeide med å innrapportere alt til Pontoppidan samt avvente hans avgjørelse har ikke akkurat virket gunstig. Dessuten, med sin myndighet har han ikke vært noen uomstridt personlighet i Bergen.

Først av alt dreier det seg imidlertid om å vitne at han ikke har holdt munnen lukket, men har forkynt den smale vei: Et menneske kunne tre opp mot sin lærer på den ytterste dag og anklage ham for ikke ha sagt sannheten, ikke ha brennemerket ugudeligheten. Men en slik anklage kunne en Paulus ikke bli truffet av, slik som man ser av dennes vitnesbyrd i Act. 20. Her merker vi at biskopen strengt fastholder sin pietistiske stil: Hele denne tematikk ble jo utlagt i ordinasjonstalen, etter det forbillede at presten skal være en aktiv, omvendt sjelesørger. Tidemand vil først ikke direkte sammenlikne seg selv med den store apostel, han sier til å begynne med at han:

"med et skamfuldt og bøiet Hierte for Gud" må bekjenne som David: "Herre! Dersom du vil tage vare på Misgierninger - Herre! Hvo kan da bestaa?" (Ps. 130).³⁵

³⁴ S. 7.

³⁵ S. 13.

Han håper dog å kunne, om ikke med en Pauli fullkommenhet, så dog i noen grad, vitne at han har forkynt og forholdt menigheten den fulle sannhet. Hva han her taler om er de elleve første år i Bergen hvor han har hatt som fremste embedsoppgave å bedrive forkynnelse med tilhørende skriftemål, sakramentsforrettelse, husbesøk o.l. Han kommenterer ikke denne tid videre, går så over på de åtte år som vikarierende og virkelig biskop. Her finner han det fornødent med en lengre apologi:

"Om nogen (Ven eller Uven) skulle mueligens have dette imod mig, at jeg ikke saa ofte, som man kunde ventet eller villet, har imidlertid ladet mig høre af dette Sted; saa kunde jeg ey alleneste fuldkommeligen tilfredsstille en Ven i denne Fald; men endog stoppe Munden paa en Uven, med et heelt langt Register af lutter gyldige, følgelig aldeles uforkastelige Undskyldninger".³⁶

Han vil for tidsspille imidlertid ikke oppgi alt, men trekker frem tre forhold: For det første har han på grunn av overarbeide med medfølgende helbredssvekkelser og forhindringer som hans formenn har vært spart for, ikke fått gjort så mye som man har forventet. Dernest understreker Tidemand igjen at han aldri har bedrevet lediggang og latskap, men tvertimot har hatt hodet, hjertet og hendene så fulle av embedsforretninger og studeringer, at hans samvittighet har plaget ham motsatt: Det har vært altfor mye arbeide, til og med nattehvilen har sommetider blitt fratatt ham, hvorover han siterer Gen. 31.40 (Om Jacob): "Der kom ikke søvn i hans øyne". Derpå minner Tidemand om at han har hatt to embeder å bestyre på en gang. Slik at han derfor ikke hadde annen "omsorg" enn å finne en medhjelper. En slik fant han også i kapellanen Johan Platte Bruun, som Tidemand her benevner som "min Timotheus, min elskelige Timotheus, min retsindige Timotheus". Derpå, over et par sider, prises denne mann som synes å ha vært Tidemands protesje og beundrer.³⁷

Hvorvidt alt dette stemmer, at Tidemand har arbeidet utrettelig og med mange forhindringer, kan vi ikke avgjøre med eksakthet. Men, som før nevnt, det er riktig at han hadde to fulle embeder å bestyre på en gang og på toppen av det hele kom en omfattende korrespondanse med Pontoppidan i København.

³⁶ S. 14.

³⁷ Et hyldningsdikt til biskopen er forfattet og lagt til skriftet som appendiks av kapellanen. Vi gir en liten prøve: "Til skibet mange vil vor kiere biskop følge, Ja! følge længer, skiøndt de ey

Vi er nå kommet til inngangens siste paragraf, "Grunden til den friemodige afskeed". Denne består i en definisjon av begrepet "evangelisk lærer". Dette kan synes noe uformodentlig ut i fra sammenhengen, men det er åpenbart viktig for biskopen å understreke sine pietistiske hjertesaker, sin teologiske posisjon. Men langt mere danner dette, som vi skal se, en overgang til hovedpreken. Dog, siden denne paragraf er hovedtema for den neste tale vi behandler skal vi bare gjengi hovedtrekkene her og deres betydning for sammenhengen: Om man kun sier at man har prediket evangeliet, så er ikke det nok, da man herved kan falle tilbake på en død ortodoksi. Altså; hvis med evangeliet eller "Guds raad" (Tidemand betjener seg mye av dette uttrykk) utelukkende menes Christo til rettferdiggjørelse og gjenløselse, så er det bare et halvt evangelium: like mye gjelder det evangeliet til visdom og helliggjørelse. Tidemand påberoper seg her 1. Cor. 1. 30., hvor Paulus tar opp dette. Med disse påstander har biskopen her beveget seg inn i de dypeste og mest omstridte teologiske materier. Vi skal bare nevne videre at han påstår de gode gjerningers forutsetning for inngang i himmelen; at det ikke er nok å påstå saliggjørelsen uforskyldt av Guds nåde uten videre krav. Tidemand vil med andre ord renske seg for en eventuell beskyldning om å ha preket en falsk tro. Nei, han har talt det fulle evangelium, hvilket i hans definisjon er:

"Den forbarmende Guds aabenbarede Villie, i sin fulde Peripherie, om det faldne Menneskes naadefulde Opreysning ved Christum".³⁸

Denne definisjon er vel mer deklamatorisk enn definerende. Men med "fuld peripherie" menes altså kombinasjonen av tro og gjerninger. Tidemand er nå nesten ferdig med inngangen. Som overgang til hovedprediken setter han sine tanker om det halve og det fulle evangelium i forhold til Bergens menigheter. Han gir først ut at det virkelig har vært fromme personer i hans hjord:

"Jeg kan ikke nægte, at jeg jo kjender dem, som med Hiertens inderlig Glæde baade først i den elskelige Nye-Kirkens, og sist i denne kiære Dom-Kirkens Meenighed have annammet og til denne Dag rettet seg etter Guds Raad". Men spørsmålet er imidlertid om alle har gjort det: "Men hvad kan I vel med god Samvittighed svare til dette, mine Elskelige! Og med hvad Frimodighed for Gud kan vel og I alle, udi den Fald, i dag fra Eders Side tage Afskeed med mig, uden at frygte for, at jeg paa hin Dag, paa den store Samligs Dag, naar vi skal sees igien og

indskibes med; de sit: Far væl! ey vil ved havets brædde dølge, mens kiærligheds graad derunder siunkes ned".

³⁸ S. 27.

aabenbares for Christi Dom-Stoel? Jeg siger, uden at frygte for, at jeg paa den Dag skal træde op imod en stor Deel af Eder?"³⁹

Han kan komme til å si til dommeren at hans gamle tilhørere foraktet alt "Guds raad", ville kun vite av et halvt evangelium. Altså at de gamle tilhørere bare var munnkristne og hyklere. Om Tidemands språkbruk er sterk, så er det temmelig godt dokumentert fra et bredt kildemateriale at pietismen og fromheten var en tom form i henhold til at mange brukte den til sosial og økonomisk vinning og prestisje. Bare det forhold at det kort etter regjeringsskiftet i 1746 syntes å være langt færre fromme, sier sitt.⁴⁰

Hovedpreken, "En evangelisk lærers veemodige embeds afskeed" splittes i to paragrafer: 1) "Hvad der kand forvolde en evangelisk lærer denne veemodige embeds afskeed, uden at han selv er skyld der i". 2) "Hvorledes en saadan lærer i denne fald haver helst at forholde sig, efter Jesu eget exempel". Den første paragraf henspeler på dagens tekst, Jesu avskjedstagelse og "avskjedsprediken" overfor Jerusalem: "Og da han kom nær og så byen, gråt han over den og sa: Visste også du, om enn først på denne dag, hvad som tjener til din fred! Men nu er det skjult for dine øine". Luk. 19.41-43.

Det er nå selvfølgelig snakk om å fortolke denne passasje. Tidemand starter med å spørre om Jesu sorgfulle sinnsstemning kan komme av skyldfølelse fordi han har forsømt noe? Nei, såvisst ikke. Når tilogmed Jesu fiender anerkjente hans sanndruhet kan ikke dette komme på tale. Så; kunne da heller Jesu bedrøvelse komme av forutviten om den skjebne som ventet ham?:

"Han vidste jo hvad for et Raad, der nu skulle blive oplagt mod ham, hvad for et Blod-bad der var bereed ham udi denne Morder-Stad, denne fæle Morder-Grube".⁴¹

Tidemand utpensler så Jesu lidelseshistorie. Men nei, det er nok heller ikke dette som er årsak til Jesu sorg. Sannheten er at synet av Jerusalem oppvakte hos ham et nytt syn;

"Et folk (hvad Mængden angik; thi ellers havde og Herren sine midt i Jerusalem) derfor siger jeg, hvad Mængden angik, et Folk dybt nedsænkt i aandelig Blindhed, i kiødelig Sikkerhed, i Hyklerie, i hærskende Uretfærdighed, i alle haande i svang gående aabenbare

³⁹ S. 29.

⁴⁰ Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 245 ff.

⁴¹ S. 35.

Ugudelighed...følgelig et Folk, som snart ville blive fuld-moden til deres egen Ulykke, i det, at Guds udtrættede og saasom udfordrede Langmodighed ville nu snart brette ind over dem med sin retfærdige Fortørnelser og Vredes svare og ødeleggende Domme".⁴²

Her har vi altså, poengterer Tidemand, årsaken til ikke bare Jesu vemodige avskjed, men til enhver evangelisk lærers vemodige avskjed. Det er intet mindre en Bergens undergang som forespeiles tilhørerne! Denne fortolkning av Lukas har vi imidlertid all grunn til å tro biskopen ikke har fra egen tekstanalyse, men fra kirkefaderen Eusebius av Cæsarea (260-339). Denne utga den aller første kirkehistorie, eller rettere sagt kombinert dogmatisk-polemisk og historisk arbeide, skrevet i perioden mellom Konstantins militære seier og kirkemøtet i Nikea. Eusebius inkluderer fyldige beskrivelser av beleiringen av Jerusalem sammen med nettopp denne Lukas-passasje, hvilken han fortolker nøyaktig slik som Tidemand nå har fremført.⁴³ Om vi derfor må frakjenne Tidemand så godt som all eksegetisk originalitet, så skal det i samme drag nevnes at det samme gjelder for nesten alle hans samtidige.⁴⁴ Tradisjonen innenfor eksegeese var monumental og solid innarbeidet. Den vedkom heller ikke i særlig grad pietismen, da dennes felt; troens praktiske virkninger, var et helt annet teologisk område.

Imidlertid; nå vil visst ikke Tidemand utelukkende spille rollen som den harde dommer. Han dveler mye ved det hjerteskjærende ved dagens tekst; ved Jesu hulkende gråt og "salte taarer" (det samme gjør dog også Eusebius). Allikevel er det kort og godt trussel om en forferdelig straffedom som her utledes av dagens tekst.

Imidlertid fortsetter Tidemand med en utdypelse av syndsproblematikken som ikke er uinteressant, sett i fra et teologisk-psykologisk ståsted: Han setter seg i Jesu sted og utfinner hva denne egentlig ble oppmerksom på. Dette er rett og slett et ikke av uvitenhet og almen dumhet avledet fremskreden forfall/fracfall, men en bevisst og forsettelig gjenstridighet mot "Guds raad". Tidemand utlegger dette nærmere i tre paragrafer: 1) "Den forsætlige blindhed i Guds raad". Han lager først en enkel lignelse om et menneske som har godt syn, men som heller vil trekke bind for øynene ved høylys dag, altså med forsett blinde seg selv. Overført på åndens område kan man da snakke om forsettlig blindhet på:

⁴² S. 40.

⁴³ Eusebius, *The history of the church*, London 1989 (316), s. 73 ff.

⁴⁴ Lindhardt, *Peder etc.*, s. 143.

”Siælens Øine...naar Gud formedelst evangeli Prædiken og sin Aands oplysende Naade-virkninger søger at trænge ind i vor aandelige Mørkhed...søge derimod fra vor egen Side, ligesaa meget at tilbagedrive den oplysende Naade, som synes os noget incommode og ufordragelig i sine hellige Virkninger, eftersom med disse ikke kand bestaae udi et og samme Hierte Syndens formørkede Væsen”.⁴⁵

Dette er altså hva Jesus beklager seg over i Luk.19.41; en forsettlig åndelig blindhet som betager Jerusalems folk deres fred. Her synes Tidemand å være mer original og selvstendig i sin eksegese. Tematikken med forsettlig ondskap/gjenstridighet er tradisjonell, men han har arbeidet med og pleid disse spørsmål i omfattende grad.

Denne preken dreier seg, som vi ser her, i bunn og grunn da om spørsmålene vedrørende synd og skyld. Tidemand legger syndens årsak i menneskenes onde vilje (hvilket ikke betyr at han benekter læren om menneskets iboende syndige natur på grunn av syndefallet). I et idehistorisk perspektiv faller dette på en merkelig måte sammen med opplysningstid og ”borgerlig humanisme”. Det er mennesket som tillegges årsak og virkninger, som settes i sentrum. Faktorer som syndefall, arvesynd og sakramentale handlinger trer i bakgrunnen, altså faktorer som enkeltmennesket ikke har direkte kontroll over. Vi ser at pietistene på samme tid står meget nært og meget fjernt fra det moderne samfunns subjektiv-rasjonelle tenkning. Sentimental underkastelse under en guddommelig autoritet på de ene siden, menneskets eget skyldsspørsmål på den andre. Biskopens begreper om ”Guds raad” og ”det heele evangelium” betegner jo, som vi har sett, menneskenes egen personlige del i frelsesverket.

1700-tallet er en epoke for store brytninger, elementer fra middelalderen forener seg med helt nye ideer. Hva som gjør biskopen til en historisk ”antikvitert” er den føydalisme og aristokratisme som hans virksomhet som teolog og embedsmann er gjennomsyret av. Allikevel er det personlige og humanistiske element der, og noen kommentatorer har påpekt at pietistene var med på å undergrave den gamle kirke og samfunnsorden.⁴⁶

Vi vender tilbake til talen, hvor Tidemand holder sammenlikning mellom Bergen og Jerusalem.

⁴⁵ S. 45.

⁴⁶ Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 224 ff.; Carl A. Cornelius, *Kristna kyrkans historia*, 1-8, Sth. 1889-91, bd. 6, s. 91.

Den førstes forsettlige gjenstridighet utpensles:

”Har vel ikke Gud paa alle Maader forsøgt at bringe dig til Raison (om jeg saa maa tale) at bringe dig til aandelig Sands og Eftertanke? Har vel ikke Herren baade med godt og ondt, baade med sødt og suurt, baade med Aandens Luer i sine Tienere/ og Ildens Luer ofte i dine Huuse/ forsøgt at fordrive dine formørkede Tanker?⁴⁷

Men verket har vært forgjeves, fordi man ikke har villet. Man synes som blindere i Guds råd også for framtiden, og at altså evangeliets klartskinnende glans heller har tjent til deres formørkelse enn opplysning. Han håper dog at ikke alt lys er borte, siterende Joh. 12.35: ”Lyset er endnu en liden tid hos eder”. Imidlertid skal det avhandles videre over annen paragraf, som omhandler at den vemodige avskjed forvoldes av en forsettlig gjenstridighet mot Guds råd. Biskopen forespeiler først at det kan synes overflødig å kalle en gjenstridighet forsettlig, fordi det man egentlig kan kalle gjenstridighet alltid forutsetter et ondt forsett. Men slik forholder seg ikke saken; all gjenstridighet er ikke like ond. Nettopp derfor kalder han den da forsettlig, for å understreke dens meget onde grunn og menneskenes ondskaps høye grad i dette fall. For hva kunne vel sies for mye om en gjenstridighet som denne:

”Et ringe Støv, en haandfuld Aske, et usselt Menneske, en Syndere, en i sin Natur fordervet og fortabt Synder tør vove at sææte seg imod Guds Raad”.⁴⁸

Tidemand utleder så en lignelse om en flokk fattige pilegrimer som står ved et veiskille: En mann kommer og advarer dem mot den venstre vei, men sier at den høyre er trygg. Men pilegrimene svarer ubesindig at de ikke vil høre på ham! Raskt overgår så Tidemand til Bergens situasjon: Byen har ved en stor del av sine innvånere, om ikke med ord så dog desto verre i gjerningen, svart til sine advarere at de vil ikke gå på Herrens veier, men sine egne. Biskopen foreholder tilhørerne tilsist et dystert sted i Romerbrevet: ”Jeg haver udrakt mine hænder den gandske dag til et folk som er vantro og imodsigendes” (10.21).

Det må stilistisk kommenteres her at talens oppbygning har holdt en dramatisk stringens. I Bastholms *Den gejstlige talekonst* er det nettopp denne dramatiske spenningsoppbygging som skildres som forbilledlig: Taleren skal holde sannhetene tilbake i begynnelsen for å spenne tilhørerne på "pinebenken". Derpå skal de salvesfulle sannheter utbroderes - nå til et oppmyket

⁴⁷ S. 56.

⁴⁸ S. 60.

og forventningsfullt publikum.⁴⁹ Bastholms arbeide utkom jo ikke før 1775, Tidemand har altså ikke kjent det; men forklaringen på dette stilistiske mesterstykke må vel ligge i at biskopen har lagt ned mye tid i utarbeidelsen. Det kan vel formodes at han ikke har arbeidet så mye med noe annet skrift; øyeblikkets viktighet tatt i betraktning. Det er hans livs embedsgjerning som her skal til doms; denne skal godtgjøres for menigmann, stiftsøvrighet og kanselli. At den eventuelle skyldbyrde veltes over på befolkningen, er i én forstand en konsekvens av biskopens Halle-pietisme samt Christian 6's kirkepolitikk. Om Tidemands egen villighet til å innrømme feil og skyldbyrde kan vi vel kommentere at denne kunne vært større. Han gikk jo i begynnelsen av talen noe inn på dette (hvilket ikke var altfor vanlig i samtiden), men forskyver vel så hele saksforholdet. Hva biskopen dog bør få anerkjennelse for er et gjennomgripende, spenningsmettet alvor, samt evne til metaforiske fremstillinger.

Vi går frem til avslutningen, hvilken deles i tre paragrafer: 1) Takksigelser til alle Tidemands velgjørere. 2) Påminnelserord til tilhørerne. 3) Velsignelser til Bergen by og stift. Den første seksjon gir et innblikk i Tidemands aristokratisk-kosmologiske hierarki og hans nesten inntil forgudelse herliggjøring av kongens person. Biskopens velgjørere prises etter tur i hierarkisk orden, den første blir da selvfølgelig Gud i himmelen. Etter blant annet å ha takket for førelse gjennom vanskelighetene i biskopsstyrelsen, får vi en særskilt takk for at en habil ettermann i biskopsstolen ble funnet, hvilken Tidemand gir hedersnavnet Titus, etter presbyteren under Paulus.⁵⁰ Derpå kommer turen til kongen. Som vi kunne vente sparer ikke biskopen på deklamasjon og hedersbetegnelser her. Imidlertid gjelder disse til største delen ikke for velgjerninger mot hans egen person, men for landets alminnelige sikkerhet. Det sies ikke direkte, men det er vel helt klart krisen i forhold til Russland som ligger til grunn. Etter å ha fortalt at han i et særskilt brev til kongen for kort tid tilbake har gitt sin taknemmlighet tilkjenne, gir han ut denne lovprisning, som vel er et fortreffelig eksempel på teologisk monarkisme og den høye stil:

Lovet være Herren, som sendte Kongen Hielp av Helligdommen, og understøttede ham af Zion!
Lovet være Herren, som ihukom alle Kongens Mad-Offere, og gjorde hans Brænd-Offere til
Aske! *Sela*. Lovet være Herren, som gav Kongen efter sit Hierte, og opfyldte alle hans retfærdige

⁴⁹ Bastholm, *Den geistlige etc.*, s. 79 ff.

⁵⁰ Dette var sogneprest til Nykirken, Frederik Arenz, f. 1704, d. 1775. Han var gammel og nedbrutt av stensmerter og hypokonderi, men meget respektert.

Anslag! Lovet være Herren, som har givet alle Kongens troe Undersaattere, i denne Tid, saa megen Aarsage til at siunge om Kongens Frelse, og i vor Guds Navn altid at opreyse Bannerne! Lovet være Herren, som frelste sin Salvede, som bønørde ham af sin Hellige Himmel, og hvis høyre Haands Frelse skeede Kongen med megen Styrke! Lovet være Herren, som lod Kongens Fiende bøyes og falde, denne, som forlod sig paa sin store Magt; men Kongen og os, os staae oprettede, som kom vor Guds Navn ihue! etc".⁵¹

Nestemann til å hylles er geheimeråd og oversekretær i danske kanselli, grev Johan Ludvig Holstein, som hadde opptrådd som Tidemands patron. Biskopen takker for at greven så mange ganger har behaget å være hans talsmann hos kongen. Tidemand har også virkelig mye å takke for i denne forbindelse. Ingen patron, utenom overhoffmarskalk Andreas Gottlob Moltke, kunne formå så meget hos kongen som greven. Det skulle da også bli et merkbart tap for Tidemand når Holstein et drøyt halvår etterpå, i januar 1763, døde. Den nye oversekretær, grev Otto Thott, viste ingen spesiell forståelse eller begunstigelse for Tidemand.

Deretter i hierarkiet får vi Ulrik Frederik Von Cicignon, stiftsamtmannen. Denne person har Tidemand samarbeidet med i stiftsdireksjonen uten at det har oppstått nevneverdige konflikter. De høyeste embedsmenn var ikke i liten grad ømtåelige med sin ære og sine fullmakter, at ikke disse skulle bli annullerte av andre embedsmenns inngripen. Tidemand roser bl.a. stiftamtmannen ("stiftsbefalingsmannen") for hans *nobles sentiments*, hans rettskafne intensjon med stiftet. Biskopens hyllest er dog holdt med en viss distanse i forhold til den han gir nestemann, tiltredende biskop Frederik Arentz. Den stakkars gamle mannen, som ikke hadde lyst til å bli biskop og som så og si måtte trues til sin ordinasjonsreise til København,⁵² gis en storstilet lykkønsking:

"Nu er, høy-ærværdige Guds Mand og elskelige Broder i Herren! Nu er dette Stiftes Byrder taget af mine og lagt paa Eders Skuldre, dem han vist nok vil styrke, formedelst hvis Direction dette er skeed...Herren, den uskabte Guds Engel, som selv har udseet Dem til at være en saa stor Menigheds Engel over saa mange andre Meenigheders Engle; Han selv gjøre Deres Høy-ærværdighed baade utrettelig og lykkelig i denne Engle- Gierning(...)saa ofte de ogsaa til den Ende (det Gud veed jeg ofte har gjort i Løndom) bøyer Deres Knæ for Gud".⁵³

Derpå gis en spesiell takk til stiftsprosten, Tidemands venn og skolekamerat fra Christiania, Jens Rennord. Han har også nylig blitt forfremmet som følge av Tidemands avgang, og Tidemand forsikrer at han ikke skal bekymre seg: Som en gammel lærer skal han bli aktet som

⁵¹ S. 91.

⁵² Thrap, *Bergenske etc.*, s. 53 ff.

⁵³ S. 96.

den gamle vin, hvilken Kristus taler om i Luc. 5.39. Denne karakteristikk er mest søtladne talemåter for anledningen. Rennord hadde flere år før falt som offer for melankoli og alkohol, og hadde langt på vei mistet den store respekt han før inngjød som nidkjær herrnhutisk predikant. Tidemand skal ha misbeligget hans søknad om å få stiftsprostembedet.⁵⁴ Det videre hierarki skildres kun som grupper.

Vi er kommet til annen paragraf, påminnelsesordet. Her deles befolkningen i tre grupper, som hver får sitt ord: Først de ugudelige, til hvilken klasse også de "munnkristne" blir regnet av Tidemand. Biskopen forestiller overfor disse at Guds langmodighet er stor, men at også nådens dag kan få en ende. Tidemand vil dog ikke gå lengre, dvs. true med straffedom, men nøyer seg med å sitere Apoc. 10.6, hvor det fortelles at tiden skal komme til å opphøre. Neste koloni er de som har begynt å kjenne sin besøkelses tid. Biskopen forsikrer at Jesus:

"som med taare-dyppede Ord saa hjerteligen bejamrede alle modvillige Foragtere af den uskatterlige Guds Fred, han skal ikke vægre omsider at tale trøstelig til alle rettelig fred-søgende Siæle".⁵⁵

Den tredje gruppe betegnes som de som allerede er fredens barn. Tidemand har på en rekke steder i denne tale omtalt freden som det allerhøyeste gode som blir de troende til del, her blir det særskilt innterpet. Foregående gruppe skulle følge Luc. 1.79: "At la Eders føtter styre av Ham paa fredens vei", mens de som har blitt freden til del roses som "min glæde og roses krone", etter 1. Thess. 2.19. Videre formanes disse til å bli bestandige på fredens vei. Så avsluttes talen med en kort deklamasjon.

Denne avskjedstale gir, som først nevnt, grunn til en rekke forskjellige refleksjoner. Man merker at selv om hovedtema er helt forskjellig fra den forrige teologisk-politiske tale, gjør en viss autoritet, en viss myndighet seg hele tiden gjeldende som kan falle sammen med denne forrige. Grunnstemningen er ofte halvt poetisk og sentimental; dog: Biskopen våker over sin hjord med et skarpt blikk og holder noen ganger hyrdestaven truende opp for at ingen skal falle fra. Det kan synes som om kirken identifiseres med konge, stat og autoritet. I denne forbindelse kan det være på sin plass med en drøftelse av begrepet "statspietisme". Denne betegnelse ble

⁵⁴ Daniel Thrap, *Brødremenigheden i Norge*, Chra. 1908, s. 33.

⁵⁵ S. 107.

lansert av Andreas Aarflot og videreført av Tarald Rasmussen i *Norsk kirkehistorie*, det nyeste bidrag innenfor norsk sammenfattende kirkehistoriografi. Aarflot definerer begrepet som:

"Bevisst gjennomføring av de pietistiske Grunntanker med sikte på å omforme både Kirken og Samfunnslivet".⁵⁶

Aarflot synes med dette å hevde at der ble utviklet en egen holdning, stil og sjargong som man kan finne dokumentert i lovgivning og prestenes holdninger. Han sier dog ikke direkte at der eksisterer en egen form for statspietistisk preken, men dette må vel være implisert i hans begrep. I tilknytning til dette kan vi bidra med å utdype begrepet, med hjemmel i Tidemands taler i nærværende oppgave, samt kapitlene om Rambach og Hersleb nedenfor.

Autoritær kontroll, politimyndighet blir integrert med det teologiske stoff. Vi må selvfølgelig her hense på helligdags og konfirmasjonsforordningene, altså kristendom som lovens bokstav, som har virket som et autoritativt hjemmel til å reprimandere tilhørerne og sette skarpe skiller mellom rett og galt. Denne prekenstil, disse holdninger har sitt utgangspunkt fra den prøyssiske byen Halle, som i høy grad sto under organisatorisk kontroll av pietister, gjennom skoler, universitet og sosiale institusjoner. Mye velgjørende arbeide ble utøvet gjennom disse institusjoner, men altså med prøyssisk jerndisiplin.⁵⁷ Senere ble disse ideer omplantet på dansk-norsk grunn gjennom de bekjente forordninger, nettopp samme år som Zinzendorf og herrnhuterne falt i unåde og Christian 6 tok hallenserne til seg med åpne armer. Og derpå mener vi altså også at der finnes en "statspietistisk stil" hos predikanter, uttrykt gjennom en myndig tone, et ønske om at staten skal gripe inn overfor syndere (se også kapittel om Rambach) før Guds straffedom setter inn.

T. Rasmussens drøftelse av statspietismebegrepet synes å være noe uklar. Han skriver at disiplinlovgivningen under Christian 6 bør mer betraktes som uttrykk for en sterk statlig kirkepolitikk, enn som uttrykk for det særlig pietistiske. Han begrunner dette med at kongen ved starten på sin regjering var imot tvang på det kirkelige område.⁵⁸ Men denne kommentator

⁵⁶ Aarflot, *Norsk etc.*, s. 134.

⁵⁷ Lorenz Bergmann, *Zinzendorfs indsats i missionens historie*, Kbh. 1935, s. 8. Zinzendorf gikk sine skoleår i Halle.

⁵⁸ Rasmussen m. fl., *Norsk etc.*, s. 160 ff.

glemmer vel da at Christian 6 ved den tid sto under Zinzendorfs innflytelse, hvis kristendomsform var av en langt mer tolerant art. Den halleske pietisme må kunne settes synonymt med statspietismen og begivenhetene etter 1735.⁵⁹

Om ikke klart definert hos andre pietister, så er det nesten snakk om en deifisering av de kongelige hos Tidemand, hvis "glorie" manes frem som forbillede og hvis autoritet tjener til ærefrykt. Imidlertid må det også bemerkes at Tidemands strenge Halle/statspietistiske tendens dempes ned av hans poetiske/panegyriske stil. Preknene myknes noe opp og får en mer distansert, kulturell profil. Epoke og idehistorisk danner denne tale et monument over en forgangen og nesten tapt tid. På 1740-tallet var pietismen meget sterk, 1750-årene var en overgangstid. Det var på slutten av dette decennium at et nytt kulturelt mangfold for alvor trengte inn: Den wolfiske filosofi og teologi, forløperen til rasjonalismen, naturvitenskapene, den franske filosofi samt teater og litteratur med tilhørende liberale holdninger. Det er vel kanskje nettopp dette siste moment, de liberale og "løsslupne" holdninger som klarest skjærer mot pietismen og danner et utgangspunkt for en formaningstale som denne. Allikevel vil vi hevde at en slik modell ikke fanger opp alle momenter, bare danner en generell bakgrunn. For det første var en person som Tidemand til en viss grad med på den nye tid, trass sin rettlinjede pietisme. Om ikke spesielt naturvitenskapelig interessert, så fulgte han opp den nye historieskrivning og var en av de første til å skaffe seg Jacob Langebæks verker. Heller er det intet som tyder på at han hadde noe imot wolfianismen, iallfall synes han å ha stått på god fot med prof. Goiske (korrespondanse med professoren finnes i Kristiansands kopibok). Når det gjalt kirkelovene og kirkens disiplin som pietistene hadde skjerpet inn, så var Tidemand i praksis ganske liberal, jmf. hans visitasrapporter. At andre pietister også fulgte opp den nye tid kan det ikke være noen tvil om, Pontoppidan f.eks. var jo ivrig topograf, folklorisist og historiker.

For å komplettere den historiske sammenheng er det helt nødvendig å igjen minne om hykleriet eller pietismen som sosial akseptansefaktor. Hva som var sosialt akseptabelt og fremmede under Kristian 6 ble temmelig underordnet under hans sønn. Disse forhold har sikkert vært uhyre skuffende for de som fortsatte kursen. Når Tidemands kollega fra tiden i Larvik, senere

⁵⁹ Som bakgrunn for dette er fremstillingen hos Pedersen / Kornerup grundig; *Pietismen etc.*, s.

stiftsprost til Sjælland, Henrik Gerner, skriver sine memoarer i 1772, bruker han mye spalteplass på dette tema.⁶⁰ For den forhåndenværende avskjedstales vedkommende kan man vel da si at det generelle holdningsskifte og, i noen grad i forbindelse med dette, det store antall ”sosiale avhoppere” danner den historiske bakgrunn.

Fra et teologisk ståsted blir vel refleksjonene over synd, skyld og menneskets vilje det mest interessante. Vi oppsummerer: 1) Tidemand ønsker å fastslå skyldsspørsmålet i forhold til Jesus, Paulus og ham selv, dernest i forhold til den pågjeldende ”mængde”. Altså til syvende og sist om det er Tidemand selv som er årsak til frafallet i Bergen. 2): Han ønsker å fastslå at det eksisterer en egen kategori av ondt forsett, en slags pur og uttenkt fiendskap mot Gud og kristendommen. Vi får i denne forbindelse en treleddet graduering av menneskene: 1) De forsettlige syndere. 2) De angrende. 3) De vakte. Det første tema kan betegnes som pietistisk introspeksjon. Like viktig som troen er gjerningene for pietisten. Med et dårlig livseksempel kan man gjøre seg ufortjent til nåden. Punkt to synes i noen grad å være hans eget originale bidrag til læren om det falne og gjennoppreiste menneske.⁶¹ Begrepet ”forsettlig synd” er selvfølgelig ikke Tidemands eller pietistenes oppfinnelse, men finnes f. eks. hos den tidligere nevnte kirkefader Eusebius. Men nettopp dette gradueringssystem har han altså arbeidet aktivt med, slik at han blir i stand til å innflette det i grunnstammen av sine taler.

148 ff.

⁶⁰ Henrik Gerner, *Nogle merkverdigheder som angaaer Henric Gerner*, Kbh. 1772, s. 17 ff.

⁶¹ Hos Pontoppidan opptrer to grupper, de falne og de stående (troende). Hver gruppe tildeles sin egen kategori omvendelse. Se: Erik Pontoppidan, *Sandhed til gudfrygtighed*, Chra. 1923 (1737), spørsmål 675-80, s. 143 ff. Pontoppidan er mindre idealiserende, da hans beskrivelse av de troende tilsvarer Tidemands angrende gruppe. Pontoppidan er da altså mer konform med Halle-pietismen, mens Tidemand heller mer mot doktrinene om en fullkommenhetsstand.

D) Tale over Matth. 7.21 for det kongelige herskap, 24 Juli 1774, Fredensborg slottskirke.⁶² Tittel/hovedsetning: ”En Christens saa vel muelige som og nødvendige Pligt at gjøre Guds Villie”.

Innledning: De teologiske spørsmål om rettferdiggjørelsen og nåden. Om forholdet mellom pietismen og katolisismen.

Når Philip Jacob Spener⁶³ introduserte pietismen på 1670-tallet, ble det gjort til en hovedsak at den ikke skulle være noen ny teologisk retning, ikke skulle fremstille noen nye doktriner og læresetninger, men heller kun være en gjenopplivning av den kristelige praksis, altså at livet skulle være minst like viktig som læren. Dette siste skulle være gått tapt under den dogmatiske ortodoksi, hvor alt bare kom an på doktriner. Disse spenerske grunnsetninger ble siden fastholdt av alle pietister opp igjennom, at man skulle være helt tro mot den ortodokse lære. Ole Tidemand var en stor beundrer av Luther og den augsburgske konfesjon (den evangelisk-lutherske kirkes doktrinære bekjennesskrift, forfattet 1529 av Philip Melanchton), vi husker hvordan han i den første tale priser de oldenburgske konger for å ha holdt kjetteriet borte. Allikevel kan det i noen grad hevdes at den spenerske ”dogmatiske indifferens” tjente som kamuflasje til å skape en teologi som stod katolisismen nær på viktige punkter. Disse emner har vel vært lite populære hos lutherske historieskrivere.⁶⁴ Før vi starter med å drøfte de teologiske implikasjoner må det dog sies at det ikke virker som om pietistene har vært særlig bevisst disse forhold, da man hele tiden påberoper seg Luther og forkjettrer sine motstandere.⁶⁵

⁶² Håndskriftsamlingen, KBK. Ikke paginert.

⁶³ Spener, f. 1635, d. 1705, pastor i Frankfurt a.M. 1666, overhoffpredikant i Dresden 1686. Han tok først og fremst initiativet til en sterkere fromhet, gjennom såkalte *collegia pietatis*, forsamlinger og oppbyggelsesmøter. Spener var imidlertid ikke noen kategorisk forneker av dans og underholdning. Endel historikere opererer da gjerne med begrepet ”den opprinnelige spenerske pietisme”.

⁶⁴ Spørsmålet berøres av Aarflot, *Norsk etc.*, s. 98, Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 15, og Lindhardt, *Peder etc.*, s. 150. En inngående drøftelse gis av den ortodokse og polemisk orienterte, men meget grundige Cornelius, *Kristna kyrkans etc.*, bd. 6, s. 70 ff. Spørsmålet drøftes ikke av Bang eller Rasmussen. Aarflot og Pedersen / Kornerup synes å ha overtatt Lindhardts standpunkt. Se videre drøftelse nedenfor under pkt. E, ”Oversiktskommentar”.

⁶⁵ Pietistene var tilbøyelige til å hylle den såkalte ”yngre Luther”. Luther var i sin tidlige periode mer subjektivistisk innstilt, før han gikk over til de objektive kirkerammer.

Det sentrale lutherske dogme er paragraf 4 i den augsburgske konfesjon, som omhandler rettferdiggjørelsen. Paragrafen sier at vi rettferdiggjøres og får våre synders forlatelse av blott og bar nåde, uforskyldt og ved Kristi fyldestgjørelse, ved en sann tro og ikke for noe av hva vi ved egen kraft har gjort. Til sammenlikning lærer katholisismen at rettferdiggjørelsen skjer dels ved Guds nåde og Kristi forsoningsoffer, samt ved sakramentene; dels fra menneskets side, ved "helliggjørelsen", dvs. de gode gjerninger og personlig renselse. Uttrykt på en annen måte kan vi si at lutherdommen er strengt objektiv, mens katholisismen forutsetter også et subjektivt element.

Nå er det forøvrig slik at det til den augsburgske konfesjon ble tilført ekstra paragrafer for å utdype læren om rettferdiggjørelse ved troen. Det heter der at gode gjerninger må følge nødvendig av en sann tro. Allikevel er det ikke snakk om at gjerningene skal høre med til selve nåde- og rettferdiggjørelsesverket. De gode gjerninger er noe som kommer etter og som følge av nåden og rettferdiggjørelsen. Den forhåndenværende tale til Tidemand er et viktig kildeskrift til forståelse av denne problematikk. Siden den er forfattet så sent som 1774, kan den oppfattes på to måter: 1) Som en oppsummering av biskopens personlige "hjertesaker". 2) Som et teologisk manifest over 1730-40-årene, "modent" forfattet i ettertid.

Om disposisjonen: Denne preken/avhandling fyller 48 sider, altså cirka halvparten av de to foregående. Den er skrevet på ganske kort varsel og formodentlig med omhu for at den foreskrevne time ikke skal overskrides. Den kan vel beregnes til 1 - 1 ½ times varighet. Vi får først en kort bønn, så en inngang over noen sider. Inngangen har intet eget bibelord og fungerer som en ren innledning til hovedtalen. Når det gjelder stilen, vil det merkes at formuleringene er ganske veloverveide og språkbruken "moderat", personlige stemninger trer mer tilbake enn i den forrige tale. Men vi får jo huske på hvem han taler for: Enkedronningen, alle prinser og prinsesser, samt kanskje også Guldberg.⁶⁶

Etter bønnen oppleses altså dagens tekst: "Ikke enhver som siger til mig: Herre! Herre! skal indgaae i himmeriges rige; men den som gjør min faders villie, som er i himmelen". Matth. 7.21. I samme tirade tar Tidemand også med Joh. 13.17: "Dersom I viide disse ting, ere I salige, om I

gjøre dem”, samt ”misjonsbefalingen” Matth. 28.19. Bevæpnet med disse skriftsteder går biskopen straks tilfelts mot hva han kaller den alminnelige dårlighet som Jesus taler om i bergprekenens slutning. Det henseiles altså på lignelsen om mannen som bygde sitt hus på sandgrunn, Matth. 7.26. Tidemand gir så en foreløpig forklaring på alt dette:

”Al tanke om Christendom, al Tillid til Christum, alt Haab om Naade hos Gud i dette Liv, al forventelse af Salighed hos Gud efter dette Liv, er alt lutter Daarlighed, Selv-sviig og Selv-bedragerie hos alle dem, der give sig ud for Christne, men derhos leve aldeles u-bekymrede om en virksom Christendom”. Denne erklæring får en videre utdypelse når det hevdes at det etter apostlenes eksempel er enhver evangelisk lærers oppgave å tilstoppe kilden til dette onde. Hvilket består i: ”..den daarlige Indbildning som Mængden af sikkre Syndere og denne Verdens Børn staae udi, nemlig: At en virksom Christendom som bestaae i ey alleneste at viide, men endog at gjøre Guds Villie, er til den eene Side ikke muelig for et Menniske i dette Liv, og til den annen Side ikke nødvendig til Salighed; men Christus derimod; ja, mærker! Mærker nøye!”.

Jesus er med andre ord av en helt annen oppfatning. Tidemand gjentar igjen dagens tekst og sier seg ferdig med inngangen. Han har vært rask med sitater og påstander, men vil for å vinne tid gå rett på hovedsetningens forklaring. Her først skapes det klarhet, når den teologiske avhandling oppstilles i tre punkter: 1) Hva denne plikt består i, nemlig å gjøre Guds vilje. 2). At denne plikt er mulig for en kristen. 3) At denne plikt i sin visse henseende er nødvendig til salighet.

Biskopen foredrar først at punkt 1 er selvinnytsende og behøver ingen lang forklaring. Han gir en kort definisjon: Mennesker skal gjøre således i ord, tanker og gjerninger som Guds vilje er i loven. Med ”loven” siktes til de ti bud eller rettere sagt det syndesløse liv i paradiset. Dog er allikevel, med tanke på Jesu ord i dagens tekst, en lengre eksegese nødvendig. For på grunn av syndefallet er det umulig å oppfylle loven i streng forstand. Mennesket er til sin natur syndig og kan derfor bare feile i å oppfylle loven. Tidemand gir seg derfor i gang med å forklare hva Jesus egentlig mener med ”Guds vilje”, etter hvilken menneskene bør rette seg for å komme til himmelen: I menneskets uskyldighetsstand før fallet eksisterte loven uten evangeliet, og der var ikke noen trang til noen frelser fra synden. Etter fallet har så to nye forhold fremtrådd: Lovens overholdelse og oppfyllelse er blitt umulig, men på den annen side også unødvendig på grunn av oppreisningen ved Kristus. Hvorav følger at troen er blitt lovens ende til rettfærdighet. Tidemand påberoper seg romerbrevets berømte §10.4., som er nesten identisk med hans siste

⁶⁶ Det fremgår ikke helt klart av Tidemands brev til Friedlieb 30 juli 1774 hvorvidt han har vært

slutning; altså Luthers teologiske "faste borg".⁶⁷ Så langt er altså biskopen på sikker og trygg luthersk grunn. Imidlertid blir han ikke stående ved dette. For etter, som vi har sett, først å betegne paradiset og uskyldighetsstanden som "loven uden evangelio", betegnes tilstanden etter Kristi oppstandelse som "Guds villie i evangelio forbunden med loven". Denne siste definisjon betegner den definitive kristendom, som det synes av Tidemands forklaring:

"Ethvert Menneske som vil blive salig, skal retskaffen rette sig efter den evangeliske Naade-Orden...et igienfødt Guds Barn skal ey alleneste til den ene Side grunde og bygge al sin Retfærdiggjørelse og Saliggjørelse allene paa Jesu dyre Vorskyld og Fortieneste; men endog til den annen Side stræbe med al muelig Fliid og Hiertens Alvorlighed, formedelst vel den annammede, som og medarbeidende Guds Naade, saaledes at leve, at han dagligen jo meere og meere fornyes og oprettes til den medskabte Lignelse efter Gud og det i Adam fortabte deilige Guds Billede".

Biskopen synes faktisk i denne tale å hevde to motsatte og uforenlige doktriner på en gang: 1) At rettferdiggjørelsen skjer beroende på troen og Kristi offer. 2) At rettferdiggjørelsen skjer som følge av dels troen og Jesu fortjeneste, dels menneskets egen helliggjørelse (dvs. de gode gjerninger). Den første doktrine er, som vi har sett, protestantismens grunnvoll, mens den andre står katolisismen meget nær 3) For å næmere bestemme den siste doktrine trekker Tidemand frem 1 Thess. 4.3: "Dette er Guds villie, Eders helliggjørelse". Dette vers må fortolkes som et blott "Eders helliggjørelse", ikke "Eders fullkomne helliggjørelse". I denne forbindelse utdypes også distinksjonen mellom Guds vilje til menneskene før og etter fallet, før og etter evangeliets åpenbarelse. Dette siste skjedde først i paradiset da Gud av pur nåde:

"trøstede og oprettede vore synde-faldne første Forældre med denne første evangeliske Forjættelse, at Qvindens sæd skulle sønderknuuse Slangens Hoved, Gen. 3.15; thi i den Stæd, at i første fald Guds Villie var Menniskets fuldkomne Hellighed, saa er derimod nu Guds Villie kuns Menniskets Helliggjørelse".

Tidemand vil altså med dette gi en grundig definisjon av begrepet "helliggjørelse". Og da i "indre" betydning; hva det skal bety ut i fra Bibelen. Imidlertid er dette det minst problematiske, i forhold til når det skal konkretiseres. Biskopen går så over på å avhandle hva det kristelige liv består i. Han deler det opp i tre: 1) Det må ha sin rette begynnelse. 2) Det må ha sin rette utførelse. 3) Det må ha sin rette sikt (dvs. rette siktemål) som rette drift. Når det kristelige livs begynnelse skal skildres, får vi en sentimental og deklamatorisk beretning om det gjenfødte

tilstede eller ikke.

menneske. Begynnelsen skjer ikke ved bare utvortes stans i synden eller en og annen utvortes gudfryktighetsøvelse:

”O! Nei, ikke derfra, men fra den Sinds Omskiftelse, fra den Hiertets Igienfødselse, den Hiertets aandelige Levendegiørelse og Oplivelse, som Christus forholder Nicodemo, Joh. 3, og som bestaaer derudi; mærker vel! at Hiertet under grundig Erkiendelse og smertelig Følelse af begagne Synder og Naturens dybe Fordærvelse, bliver formedelst naaden oplivet ved Jesu Troe...saa at man nu i en evangelisk Aands Oprigtighed og med Sandhed i Hiertet kand sige til Gud med alle Guds sande og ægte Børn, om sit nye Sind og nye Villie: ”Vi ville ikke synde!”.

Videre utpensles det at om man etter gjenfødselen skulle ”forraskes” og atter synde, så vil årsaken til dette ikke ligge i noe forsett eller av lyst og behag til synden. For nå er vi Guds barn, hans benådede. Vi ser her igjen at biskopen, opererende på et rent teologisk nivå, fastholder de opprinnelige pietistiske doktriner om en særlig nåde og fullkommenhetsstand,⁶⁸ hvilke Pontoppidan har oppgitt og forlatt i statspietismens hovedskrift, *Sandhed til Gudfrygtighed*.⁶⁹ Det må innrømmes at biskopens posisjon som statspietist med dette blir noe uklar, rent teologisk sett. Han har altså på bunnen en forkjerlighet for de mer ”svermeriske” doktriner. Samtidig viser dette at den ”offisielle” teologi som ble formidlet av Pontoppidan, på dette meget viktige punkt var helt ortodoks-konform.⁷⁰

I neste paragraf om den rette utførelse får vi forskjellige advarsler mot halv kristendom og hykleri: Herodes hørte meget på Johannes døperen og gjorde mye av Guds vilje, mens han sparte på sitt hemmelige hat til Johannes og bedrev en ”ukysk” handel med Herodias, Marc. 6. Blant mange andre eksempler får vi også høre lignelsen om de kalkede graver som er vakre utvendig, men fulle av råtne ben innvendig (Matth. 23.27). Den siste paragraf om den rette sikt og drift forklares så: At den rette sikt betyr Guds og Jesu ære, og ikke som fariseernes sikt til egen ære og anseelse for menneskene. Den rette drift henspeiler på kjærligheten til Gud og nesten, motsatt en syndig og uordentlig egenkjærlighet.

Vi er kommet til hovedsetningens annen paragraf, ”At det er muelig at gjøre Guds villie”. Her

⁶⁷ Lindhardt, *Peder etc.*, s. 152; *Kirkehistoriske samlinger*, v. Holger Rørdam, *Fra den pietistiske tid*, (Aktstykker), 3 rekke, bd. 4, s. 68 ff.

⁶⁸ *Kirkehistoriske saml.*, 3 r., bd. 4, s. 73.

⁶⁹ Se note 61.

⁷⁰ *Sandhed etc.* ble jo opptrykt av det strengt teologisk-ortodokse lutherske indremisjonsselskap så sent som 1924.

får vi med en gang høre at spørsmålet er selvinnlysende, og man kunne like gjerne si: Er det mulig å gjøre det som er mulig? Imidlertid vil Tidemand allikevel gi noen forklaring, eller rettere sagt; han begynner å ramse opp alle de herligheter som en kristen kan øse av til dette:

”..Hendseende ey alleneste til det han er, formedelst aandelig Forening med Frelseren, men endog daglig nyder af ham i denne salige Forening; og hvilket Inventarium , hvilket herligt og prægtigt Inventarium ville vel ikke det blive, om Tiden her tillod mig etc.”.

Biskopen sparer allikevel ikke på plassen, så over de neste 4 sider minnes vi bl.a. om at en sann kristen er ” i Christo Jesu et nyt creatuur”, at han er Guds gjerning skapt til gode gjerninger, at han er en gren i vintreet Jesu Christo, at siden han er delaktig i det guddommelige kreatur er han med det samme skjenket guddommelig kraft. Som et siste og definitivt bevis anføres Philip. 4.13: ”Jeg formaaer alle ting i Christo”. Tråden i alt dette synes å være at en gjenfødt har fått den nødvendige kraft til å gjøre Guds vilje, altså er dette mulig. Vi påpeker her igjen den idealiserende teologiske fortolkning.

De neste ti sider blir så brukt på den tredje paragraf til hovedsetningen; at det er nødvendig til salighet å gjøre Guds vilje. Det er med andre ord det ekstremt viktige teologiske spørsmål om rettferdiggjørelsen som nå skal avhandles. Det er forresten riktig at Tidemand aldri setter gjerningene i direkte sammenheng med rettferdiggjørelsen, om så vil han direkte og åpenbart bryte med lutherdommen , men taler istedet om gjerninger i forhold til salighet. Hvilke to betegnelser allikevel kommer ut på det samme eller er veldig beslektede. En rettferdiggjørelse uten inngang til himmerike er vel ikke mye verd. Men som før nevnt; til den lutherske hoveddoktrine er det tilføyet en tilleggsparagraf om at en tro uten gode gjerninger er en død tro, hvilket faktum kompliserer hele denne teologiske klarlegging og stillingstagen. Altså; selv om en tro uten gjerninger er en død tro, så er allikevel troen uten gjerninger nok til rettferdiggjørelse og salighet. I vårt tilfelle synes Tidemand å løse/omgå det ved å hevde to doktriner på en gang. Først erklærer han at helliggjørelsen (dvs. gjerningene, "gjøre Guds vilje") overhodet ikke er noen "fortjenende årsak". Denne blir:

"allene Jesu Ære og en Krone, som tilkommer allene Jesu for sin dyre Vorskylld og Fortieneste".

Tidemand håper med dette å ha ryddet unna alle misforståelser, alle ugrunnede beskyldninger for "enten Guds naades eller Christi fortienestes fornærmelse". Han mener nå å ha ryggen

fullstendig fri for kjetterske anklagelser. Så følger et kraftig skyts, en moralsk argumentasjon, til støtte for helliggjørelsen: Med tanke på alt hva Jesus har gjort er det vår store forpliktelse å gjøre Guds vilje, betjene helliggjørelsen. Det er vår plikt å gjøre denne bare av ren takknemlighet. Den kristne religion kunne umulig bestå med en sådan dispensasjon, som fritagelse fra denne plikt. Gud har ikke spart sin eneste sønn, Jesus har ikke spart seg selv. Biskopen forespeiler at han neppe skulle tro at noen skulle kunne være så ukristelig, så uforskammet, så ublu at han vil komme til å forsvare utakknemlighetens last. Hva er det vel ikke for en uforskammethet mot vår store velgjører, når denne utakknemlighets last - begått av mennesker mot mennesker - av den dannede verden blir ansett for en nedrighet og en gjerning av et lumpent gemytt.

Denne måte å argumentere på er vel egentlig ikke teologisk, men utledet av 1700-tallets manerer og kulturell-behavioristiske dannelse. Det nye testamente settes i sammenheng med den fine og dannede verdens moraloppfattelse, eller i hvertfall biskopens. Her er biskopen også mer på linje med den nye teologi, som skyver dyd og moral frem i forkynnelsen. Dog synes han ikke å være nevneverdig påvirket av denne. I det hele tatt er disse teologiske spørsmål meget ømtåelige, slik at Tidemand derfor her argumenterer litt "på siden".

Imidlertid forestiller han så at blant alle de beviser som kan anføres til støtte for talens hovedpåstand, skal han for tidens skyld innskrenke seg til kun å levere en eksegese over dagens tekst, Matth. 7.21: "Ikke enhver som siger til mig: Herre! Herre! skal indgaae i himmeriges rige; men den som gjør min faders villie, som er i himlene". Tidemand gir så en historisk tekstanalyse, hvor vi får høre at uttrykket "Herre! Herre!" i Jesu samtid var en ærestittel som bare de mest respektinngytende personer ble til del, for eksempel de høyeste geistlige. Biskopen formoder at noen av Jesu tilhørere har misforstått ham; dels har behandlet ham som en høy rangperson, dels tatt ham for den "politiske messias". Tidemand gir så ut hva Jesus egentlig mener, hva han med andre ord vi si:

"Dertil er det slet ikke nok, at I holde Eder til mig med blotte udvortes Æres-beviisninger, med blotte Mundens Bekiendelse, med blotte Læbers Dyrkelse...altskiønt I ville andtage mig for den Eder forjættede Messias.. O! Nei, nei, indbilder Eder ikke det; men viider tvertimod at dertil udkræves noget meere, noget bædre for min himmelske Fader.. Og hvad er vel det? Jo, det er at gjøre hans Villie".

Ja bare disse kommer inn i himmelen, og resten skal uten nåde gå glipp av saligheten. Biskopen konkretiserer enda en gang:

"At gjøre Guds Villie i det Sind og den Forstand, som samme her forand er bleven forestillet, er her i vor Frelseres eegen hellige, viise og sandrue Mund en udtrykkelig *conditio fine qua non*".

Uten denne "conditio" er det ingen plass å få i himmelen. Tidemand erklærer så at dagens tekst er tilstrekkelig forklart. Disse påstander kan vel i høy grad fortone seg som meget ulutherske. Luther hadde jo i sin konsoliderte teologi påstått et menneskes *fullstendige* syndsforlatelse gjennom nattverden.⁷¹ Men det virker som om biskopen ser seg meget fornøyd med sitt teologiske system, som vel impliserer ortodoksien, men går langt ut over denne. Men ved å forholde seg direkte til bibeltekstene blir kanskje den polemiske brodd nedtonet.

Tidemand forestiller så at, som han har hatt den uformodede glede denne dag å få avlegge dette vitnesbyrd, så er det ham kjært at hver en av tilhørerne for seg selv prøver sin sjels tilstand, om denne Guds sak også har vært deres egen. Med andre ord om de har levd et nidkjært liv etter pietistenes forskrifter. Biskopen tar så på seg rollen som konfesjonarius og sjelesørger. I forrige preken delte han tilhørerne i tre grupper; de forsettlige syndere, de angrende og de vakte. Denne gang tar han ikke med den første (sikkert fordi han er i så fornemt selskap), men taler deklamatorisk til de to andre: Han vil råde de første til for Herren å prise hans nåde og langmodighet: Det er klart at Jesus aldri vil avvise noen angrer. Til den neste gruppe forestilles at også Herrens egne i dette skrøpelige liv kan synde. Tidemand siterer den berømte passasje i romerbrevet; "Det gode, som jeg vil etc.". Til alle dem som synder selv om de vandrer i Jesu tro, vil Tidemand trøste med ord av apostelen Johannes, når denne skriver at vi alle har en talsmann i Jesus Kristus hos faderen (1. Joh. 2.1). Tidemand skyter her inn at dette gjelder synder som ikke er av forsett, vilje og ondskap.

Vi merker her Tidemands personlige stil, hans moralteologi som ble så sterkt fremført i forrige tale. Denne moralteologi har, som før antydnet, lite tilfelles med den senere moraliserende fornuftsteologi. Tidemands er personlig-eskatologisk, hvor den onde makt, Satan, står bak hva biskopen betegner som "forsettlig synd". Ordet "fornuft" opptrer ikke så ofte i Tidemand og

⁷¹ Bergmann, *Kirkehistorie*, bd. 2, s. 30.

pietistenes skrifter.

Imidlertid er vi nå ved avslutningen av den egentlige tale, og Tidemand smykker de sjelesørgeriske avslutningsord med mange forespeilinger om den tilkommende salighet: Ikke bare Guds nåde kan bli tilhørerne til del, men "Gud selv og Jesu Eders" osv. Tilsist sier han at som han ikke kan vente mer å komme på dette sted, så vil han anbefale alle "Naadens Ord". Som i forrige tale får vi nå en overgang fra pietistiske doktriner til lykkønskninger og takksigelser til fornemme personer. Om man vil vurdere dette siste som poesi og deklamasjon, eller som politisk smiger, så fortjener vel denne strofe til regenten, enkedronning Juliane Marie, å gjengis i sin helhet:

"Hendes kongelige Majestæt, vores allernaadigste og allerkjæreste Dronning, Dronning Juliana Maria, landets fromme Moder, Guds Kirkes omhyggelige Amme /: at jeg skal tale med en Herrens Prophete /: de Betrængtes Tilflugt og Trøst, de Retsindiges Glæde og Lyst; ja det kongelige Huuses ey *alleneste uskatterlige Smykke* til alle Tiider; men endog besynderlige Lykke i Nødens Tid velsigne Gud! Ja velsigne, velsigne Gud med alle hendes dyrebare Majestets selvatraaende Velsignelser til Siæl og Liv!!! Herren som er Enkers Forsvar og udfører Enkers Sag; Herren som samler Enkers Taarer i sin Flaske; ja Herren over Himmelen og Jorden, som ey alleneste i Forskrækkelsens Tiid samlede i sin Flaske denne *store Enkes* i Løndom udpersede Taarer, men endog offentlig i sin retfærdige Hiemsøgelses Tiid udøsede disse samme himmel-skrigende Taarer, af Vredes Skaaler over dem, som glemte deres Pligt mod Gud, mod Kongen og mod Kongens Huus, og som /: at jeg skal tale med en Herrens Apostel /: vandrede efter Kiødet, i ureenligheds Begiering, foragtede Herredømme, og vare dristige til at befale seg selv, og ikke bævede naar de bespottede Majestæter; den store Herre, han samle selv alle guddommelige Velsignelser over vor velsignede Dronning, indtil han tilsidst samler hendes ædle og christelige Siæl i Livsens Knipper, efter et baade langt, fornøyet og lykksaligt Liv paa jorden!!!"

Hva Tidemand taler om her er palassrevolusjonen i 1772, hvor Juliane Marie var lederen. Det er hennes sorg og heltomot som prises her, og disse strofer kan vel også være et uttrykk for den store popularitet hun har nytt etter revolusjonen. I denne tales hyllestseksjon samler Tidemand mesteparten av oppmerksomheten mot henne; kongen og de andre får mere sparsomme, dog like velklingende strofer. I den hierarkiske rekkefølge kommer hun som nummer to, derpå kronprinsen, arveprinsen (Tidemand betegner de to som "templens og statens Jachin og Boas"), prinsessene, rådet og kollegiene, og så resten av folket. Istedet for en bønn, nøyer biskopen seg så med denne hyllest som avslutning på hele talen. Igjen merker vi oss Tidemands prekenstil: Kombinasjon av formaninger og panegyriske strofer. I denne tale er dog preget av en mer avrundet, forståelsesfull stil mer uttalt. Hans rolle er nå som en aldrende, distingvert og galant geistlig. I de tidligere talene var jo stilen mer utfordrende. Som sagt står biskopen jo for hoffet

nå, men det er samtidig tydelig at han trives i denne rolle.

E) Oversiktskommentar.

Hvis vi nå skal gi en sluttbedømmelse av Tidemands teologiske posisjon ut i fra hans taler, så må det straks gjøres det forebehold at disse, selv sammenholdt med hans øvrige dokumenter, ikke er tilstrekkelig til å avsi noen fundamental konklusjon. Vi besitter ikke nok materiale av ham til dette, men bør dog kunne gjøre oss ganske habile iakttagelser ut i fra hva vi har hatt forhånden.

Vi kan først oppregne noen sentrale punkter som var omstridte på Kristian 6's tid, i striden mellom ortodokse og pietister: 1) Om et menneske kun kommer til omvendelse gjennom botskamp. 2) Om en gjenfødt er fullkommen, forsåvidt som han ikke mer begår forsettlig synd. 3) Om ordets og sakramentenes kraft er avhengig av hvorvidt presten som forretter er omvendt. 4) Om Guds nåde har en grense. 5). Hvorvidt alle ting skal gjenopprettes ("apokastasis"). 6) Hvorvidt helliggjørelsen skal settes ved siden av troen.

Når det gjelder det første punkt, botskampens problem, så lærte den pietistiske hovedretning, den hallelke-franckeske, at først etter en intens og smertefull syndserkjennelse, hvor mennesket tilsist står midt i fortvilelsen, kommer nåden og evangeliets oppreisning. A. H. Francke hadde opplevd sin gjenfødelse etter en slik smertelig tilstand (hvilken forresten dannet mye av inspirasjonen for Kierkegaards forfatterskap hundre år senere), og denne sjelskval ble meget fremmet av de hallelke-tro predikanter, bl. a. Peder Hersleb. De ortodokse hevdet at denne forkynnelse var uluthersk og kunne drive mennesker til vanvidd. Luther hadde jo villet gi mennesker en enkel forvissning om nåden grunnlagt på den nakne tro; vel etter syndserkjennelse, men hvor nåden ufeilbarlig blir et menneske tildel når bare denne tro er tilstede.

Tidemands standpunkt i forhold til dette problem synes å være en kombinasjon av rett lutherdom og hallensianisme. I avskjedsprekenen (s. 106 flg.) taler han om at de angrende skal

be og tigge Gud om fred, ja gråte og sukke etter samvittighetsfred. Samtidig forsikrer han at Jesus ikke skal vegre seg for trøstens tale. Et liknende oppsett finnes i Fredriksborgprekenen. Vi kan kanskje betegne denne anger med forsikring om trøst som en moderat hallensianisme. Det er imidlertid heller ikke utelukket at Tidemand kan være påvirket av Zinzendorf - herrnhutismen; ved disse forsikringer om forsoning (se kapittel om Zinzendorf). Nå bruker Tidemand sjelden eller aldri herrnhutismens fraseologi, men hans sentimentale utleggelser om Kristus i avskjedsprekenen er helt i tråd med Zinzendorf. Han kan heller umulig ha unngått å ha blitt påvirket av herrnhutismen under sitt Københavnsopphold og under sin tid i Larvik. Vi kan her slå fast at hans avhandlinger om synd og nåde i disse prekener definitivt bryter med ortodoksien, idet han taler om de enkeltes selvprøvelse, istedet for å forestille den rene lære og sakramentenes betydning.

Ang. pkt. 2, hvorvidt man er fullkommen når man ikke mer begår noen forsettlig synd, så synes det temmelig klart at Tidemand hevder dette, forsåvidt som han regner med en særskilt nådestand hvor menneskene allerede tilhører Gud, fordi viljen til å synde ikke lenger fins. Dette synspunkt bryter med ortodoksien (el. den augsburgske konfesjon), fordi at den ikke anerkjenner noen slik tilstand, samt også med Pontoppidans system.⁷² Ortodoksien lærer at et menneske kan være forvisset om nådestanden, men uten å kunne kalle seg ved en slik tittel. Altså; den "rensedde vilje" er noe et menneske har gjort ved egne gjerninger, men ikke kan på grunn av sin fordervelse i synden.

Pkt. 3 er vi ikke istand til å si noe om, da spørsmålet om dette ikke er omtalt i biskopens taler, eller i hans betenkninger og korrespondanse. Pkt. 4; om Guds nåde har en grense, kan det med tallrike sitaters anførelse påstås at Tidemand hevder denne pietistiske doktrine. F.eks. s. 105 i avskjedstalen;

"at I skal begive eder ind i Naadens Orden og søge hen til Naade-Stolen, den dyrebare Tid er ikke altid".

Hvorvidt dette strider mot lutherdommen er uklart. Hvis han taler symbolsk med henspeiling på dommens dag, er han rettroende. Hvis han mener at et menneske kan gjøre vold på Guds

⁷² Se note 61.

tålmodighet i dette livet (hvilket vel synes å være det mest nærliggende), så er doktrinen kjetteri, jmf. augsb. konf. §4 og 17. Ortodoksien lærer at den ytterste dag skal komme, men ellers er det ingen grense for Guds tålmodighet. Det pietistiske synspunkt er vel lansert for å forhindre likegyldighet, den såkalte "sikkerhets søvn".

Pkt. 5 tas heller aldri opp, forståelig nok siden det er et spesialteologisk problem. Men med utgangspunkt i hans uttalelser i den første preken mot vranglærere og kjettere, så kan vi nok tro at han ikke hevder noen gjenopprettelse (hvilken f.eks. inkluderer djevelens omvendelse), da et slikt synspunkt for det meste er hevdet av radikale og ukirkelige pietister, som J. C. Dippel.

Det siste punkt, om helliggjørelsen i forhold til troen, har vi allerede ganske inngående behandlet ovenfor. Vi har sett at han setter disse to på linje. Det gjenstår dermed å betrakte hvorvidt dette skal sees som en tilslutning til det trientske konsils lære, altså en slags kryptokatolisisme, eller kun som en inspirasjon fra den førreformatoriske litteratur. Dette siste synspunkt er hevdet av Lindhardt.⁷³ Han påstår at et katolsk drag i pietismen kun kan forstås som en formidling fra de gamle ortodokse botsbevegelser, som igjen hadde sine røtter i katolsk oppbyggelseslitteratur. Hva han her synes å hevde er at det kun er snakk om impulser, men at pietismen for det øvrige er helt luthersk. Tilhengere av dette synspunkt vil da også kunne peke på den nøye tilslutning til den augsburgske konfesjon som alle kirkelige pietister hevdet. Mot dette kan det hevdes at problemet på denne måten omgås, da det ikke blir godtgjort hvorfor det viktigste dogme i den lutherske kirke er utbyttet mot det katolske. Fra et strengt teologisk-definitivt synspunkt kan man vel bare peke på en likhet, da intet pietistisk-doktrinært system er oppsatt, hvilket ville fremtvinge en eventuell innrømmelse fra en av partene. Imidlertid; allerede på 1800-tallet ble det innrømmet av den svenske teolog og kirkehistoriker C. A. Cornelius, at det pietistiske syn på helliggjørelsen betød at det lutherske rettferdiggjørelsesdogme var oppgitt og utbyttet mot et katoliserende.⁷⁴

Når det gjelder den politiske implikasjon til Tidemands taler, så har vi først, i talen på oldenborgernes 300-årsjubileum, hørt hans doktrine om kongedømmet av Guds nåde, hans eksegese fra gammeltestamentet, hans retts/moral-filosofien, hans prisning av de kongelige

⁷³ Lindhardt, *Peder etc.*, s. 150.

dyder. Men, som tidligere antydnet, det kan hevdes at alt dette er kun et pliktløp i en eneveldig stat, slik at Tidemands originale synspunkter forblir ukjente i henhold til denne tale. Dog har vi jo ovenfor sett mange eksempler på biskopens entusiastiske lojalitet overfor konge og regjering og disses patronisering av Tidemand. Uansett er denne kanskje henimot tre timer lange tale et formidabelt ideologisk byggverk til støtte for Frederik 5 og statsmakten; det moderne uttrykk "ideologisk hegemoni" passer godt inn her. Bibelen, almenne metaforer, den fortjenstfulle styreform (stiftsprosten unngikk å omtale revansjekrigene mot Sverige) blir formidable størrelser som vanskelig kan bestrides av høy og lav, særlig når en misbeliggelse av dette ville kunne tolkes som landsforræderi og republikanisme.

Men Tidemand har dog ikke talt for motvind, han har jo egentlig kunnet støtte seg til den overveiende monarkistiske atmosfære i Danmark-Norge. Kongedømmet i eneveldig form var ikke upopulært hos befolkningen, fordi kongens person ble oppfattet som et vern mot adel og embedsmenns vilkårlighet. Frederik 4 hadde i sin tid kraftig bidratt til denne popularitet, gjennom sin villighet til å motta supplikker. En annen sak er at Tidemands tilhørere ved en slik anledning tildels består av høye standspersoner. Men i Bergen, langt borte fra København, har neppe noen følt utpreget kongelig kontroll. Dessuten; vi er nå i "aristokratismens tid", hvor makten hviler i hendene på grevene Moltke, Holstein og Bernsdorff. Kongen trer i bakgrunnen som *halvmytisk figur*. En slik status har ihvertfall kongen hatt i sine tidligere år. Slik sett passer Tidemands jubileumstale fortreffelig inn, med sine "gallonerte" hyllester. Imidlertid, hvis vi skal utfinne hans mest personlige og originale bidrag i politisk henseende, så må dette bli i nettopp disse deklamasjoner; f. eks. oden til Frederik 5 for "seieren" over Russland i den bergenske avskjedstale, samt oden til Juliane Marie for seieren over Struensee i Frederiksborgtalen. Begge disse er temmelig sikkert gjort på eget initiativ, da de er uten noen som helst forbindelse med de pietistiske temaer, Tidemand har her investert all sin veltalenhet og alt sitt dramatiske talent til fordel for potentatene. Hvordan tilhørerne har reagert på dette kan vi ikke så lett utfinne, men vi vet temmelig sikkert at for enkedronningens vedkommende så ble hun mektig imponert. Denne panegyriske stil er neppe praktisert så virtuost av andre embedsmenn som hos Tidemand.⁷⁵

⁷⁴ Cornelius, *Kristna kyrkans etc.*, bd. 6, s. 74.

Et sentralt poeng her er imidlertid at disse lovprisninger av regentene nesten fortøner seg som talenes "spydspisser", iallfall når det er tale om å begeistre og imponere, hvilket kanskje alltid har vært holdt for den ypperste kunst innen politisk demagogi. I moderne tid fikk panegyrikken en oppblomstring under Ludvig 14's tid, hvilket vel også har brakt med seg varige homiletiske og litterære resultater; iallefall ble preknene ved dette mindre tørre. Ole Tidemand fremstår i sin modne alder som en kirkelig 1700-talls "grandsigneur", eller "ancien regime"-personlighet; vi får en stil som uttrykker monarkisme, forfattet i et aristokratisk-høykirkelig språk. Pussig nok er dette gjort av en småkjøpmannssønn. Hans sosiologi forblir noe uklar og vanskelig å definere. På den ene siden har vi hans personlige anlegg, samtidig vet vi at borgerskapet beundret høy rang og fine titler. Å få en tittel som "kommerseråd", "justisråd" eller "konsistorialråd" av kongen var nok kronen på et livs arbeide for en kjøpmann.⁷⁶ Dog skal Tidemand ha frabedt seg konsistorialrådstittelen i sin tid i Bergen.⁷⁷ Imidlertid kan det se ut som om han har glemt sin bakgrunn og gått opp i sin nye rolle.

⁷⁵ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 42.

⁷⁶ Se gravplaten over Abraham Bøchman, hos Rian, *Vestfolds etc.*, s. 370.

⁷⁷ Thrap, *Bergenske etc.*, s. 30.

2) Andre predikanter.

I sammenheng med Ole Tidemand gir vi en oversikt over, samt kommentar til noen av samtidens mest betydningsfulle predikanter:

A) Eiler Hagerup (d. y.), 1718-89, var født i Kristiansund i en uformuende kjøpmannsfamilie (som også Tidemand). Hans mor var i slekt med bispinne Hagerup i Trondhjem. 12 år gammel fikk han arbeide som tjener hos biskopen; denne oppdaget guttens talent og ble hans patron og velgjører. Biskopen lot gutten overta sitt eget etternavn (han het opprinnelig Berthelsen) og ledet personlig hans undervisning. 1738 tok han teologisk eksamen, 1740 magistergraden, 1743 sogneprest i Høyland, 1756 sogneprest i Arendal, 1760 teologisk doktor, 1773 biskop i Ribe (Danmark), 1774 biskop i Bergen og endelig 1778 til sin død 1789 Tidemands etterfølger i Kristiansand.

Hagerup kan ikke som de etterfølgende predikanter betegnes som noen internasjonal berømmhet. Vi tar ham med som et rent norsk eksempel. Hans stil er preget av teologisk lærdom, hvilken han på en elegant måte innfletter i forkynnelsen slik at den ikke blir tørr eller pedantisk. Denne har karakter av alvor og dypsindighet, men må ha virket noe tung for menigmann. Tidemand har, som vi har sett, en evne til å utmale i konkrete bilder og dramatiske allegorier; hvilket ikke fremtrer hos Hagerup. Vi møter den alvorlige, nøktern-distingverte mann med et ortodokst, av og til pietistisk preg.

Prekenene opptrer i Hagerups manuskripter i synopsis/sammendrag form.⁷⁸ Hvorvidt han har ekstemperert ut i fra disse eller etterpå gjort fullstendige (og da altså tapte) manuskripter, er usikkert for oss å avgjøre (Aarflot gir heller ingen opplysninger om dette). Her skal vi ta for oss materiale fra Aarflots appendiks, hvilket han ikke gjennomgående kommenterer. Vi ser på tale over Rom 8. 1. "Saa er det da ingen fordømmelse for dem som er i Christus Jesus", datert 5 febr. 1762. Tittel/hovedsetning: "De troendes samfund med Christo, som grund til deres frikiendelse og fritagelse fra fordømmelsen". Første underdeling: "Sagen self, deri deres salige tilstand at

⁷⁸ Manuskripter i privat eie, i sin tid utlånt til Aarflot. Tidsrommet for forfattelsen er 1757-66.

være fri fra fordømmelsen". Andre underdeling: "Grunden dertil i Xsto⁷⁹ og deres samfund med ham".

Hagerup starter med å minne om at arvesynden også eksisterer hos de troende. Han formoder at svake kristne kunne av denne lærdom tro at de var under forbannelsen og fordømmelsen. Denne "misforståelse" blir utgangspunktet for en teologisk eksposisjon om rettferdiggjørelsen, nådestanden og troens liv. Vi får en slags oppstigning fra bunn til topp: Fordømmelsen eksisterer når mennesket er under loven, dvs. at mennesket er syndig og uten Jesus. Derpå følger troens tilflukt til Jesus, som nådestolen:

"..ved hvis Tilegnelse Synden, som Fordømmelsens Aarsag, med sin Fortieniste er borttagen, hvilket har sin Hensigt paa Christum, saavidt han er gjort til Synd for os, udtømmede Guds Vrede, udstod Straffen og tilveyebragte en evig Retfærdighed"⁸⁰

Det er altså den kristelige hovedlærdom, Jesu sonoffer, som Hagerup femstiller her. Dette offer er da utgangspunkt for den påfølgende tro, som i levende form ("med affect") mottar Kristus og gir fritagelsen fra fordømmelsen. Denne fritagelse er dobbel, dels utenfor mennesket ved Guds dom, dels ved ordets kraft og åndens vitnesbyrd i menneskehjertet. Vi føres med dette over i nådestanden, hvilket betyr at den troende "er i Christo" (paulinsk slagord). Han eksisterer da i mennesket som: 1) Visdom. 2) Rettferdighet. 3) Helliggjørelse. Tilsist understrekes det at nådestanden, "å være i Christo", forutsetter gjenfødelse, at mennesket må være forvandlet ved levende tro og kjærlighet, hvis ikke ligger det under fordømmelsen.

Hva som først og fremst må kommenteres i henhold til dette, er den teologiske stringens og skarpsindighet hos Hagerup. Dette samme frelsessjema varierer han også over andre steder ved å bruke alternative (men hele tiden teologisk konforme) synsvinkler. Aarflot kaller alt dette en uvanlig rikdom i tankeinnhold i forhold til andre predikanter.⁸¹ Men det kan også være at Aarflot har latt seg begeistre av hans teologiske lærdom, uten at man egentlig kan snakke om noen egentlig orginalitet, for noen spesiell fortrinn foran Tidemand og Hersleb som predikant kan ikke denne kommentator se at Hagerup har; langt mindre i forhold til de utenlandske (Aarflot sier dog ikke noe om hvorvidt disse er med i hans resonnement eller ikke).

⁷⁹ Forkortelse for "Christo".

⁸⁰ Aarflot, *Nytt materiale etc.*, s. 228.

Eiler Hagerup d. y. beveger seg i spenningsfeltet mellom ortodoksi og pietisme (men heller overveiende til det første), og synes å skape en syntese som gir litt til begge uten å bli halv eller kjettersk. Altså; skjemaet med syndestand - tro - nådestand - det gjenfødte menneske, hvor de to første ledd kan betegnes som ortodokse og de to siste som pietistiske (evt. kun det siste; disse to siste betegnelser henger sammen og tilhører teologiens innfløkte materier å skille ad), holder en rettlinjert stringens. Dette igjen kan vel forklares med at Hagerup bruker ortodoksien som "grunnmur". Han avviker ikke en hårsbredd fra den evangelisk-lutherske doktrine ved å påstå noe om menneskets egeninnsats ved selve omvendelsen. Derpå kan han føye til læren om levende tro som vises ved gjerninger, som også er i overenstemmelse med ortodoksien når den fremtrer i denne sammenheng. Imidlertid er Hagerup selvfølgelig preget av samtidens pietisme, hvilket viser seg i slagordene om gjenfødelse og samfunnet med "Christo".

Vi har før i den teologiske vurdering av Tidemands tale for de kongelige sett noe av det samme skjema. Men Tidemand er langt mer pietist ved at han direkte uttaler gjerningers forutsetning for salighet, hvilket som før nevnt er katoliserende. Hagerup synes dog å komme dette noe i møte ved å si at de som ikke har en levende tro kommer under fordømmelsen. Det må dog kommenteres at Hagerups forkynnelse også har et spontant drag, slik at dens skjematisk bedømmelse ikke alltid er helt klar, hvilket Aarflot også innrømmer.⁸² Men vi får huske på at den tids tone, forkynnelse og polemikk var langt mer subjektiv og personlig-følelsesladet enn nåtildags hos teologer (vi har sett det til gagns hos Tidemand). En meget lærd og kulturelt-distingvert person som Hagerup kunne godt tillate seg spontane svulstigheter som for nåtiden ville vært utenkelige.

Aarflot kaller i sine sluttcommentarer Hagerups forkynnelse for "en blanding av ortodoksi og pietisme" og roser ham som en forutsetning for Hans Nielsen Hauges inntreden på den kirkelige skueplass, uten å gi noen videre begrunnelse.⁸³ Den første kommentar er vel temmelig dekkende, men det neste synes tatt noe ut av luften. Hagerup er som type og forkynner meget fjern fra den enfoldige, dystre lekmannsforkynnelse. Hans taler er jo gjennomsyret av

⁸¹ Sst., s. 220.

⁸² Sst., s. 222.

⁸³ Sst., s. 224.

teologisk-dogmatisk innsikt, hvilket betyr et balanseforhold mellom syndens elendighet og nådestanden. Vi ser også hos Tidemand at han dels betoner synd/fordømmelse, dels nåden/samfunnet med Kristus. Hauge og hans tilhengeres forkynnelse er i sammenligning mer negativ og ubalansert.⁸⁴ Vi kan vel antyde at det synes å eksistere et ønske hos moderne teologer om å innpasse Hauge i en "offisiell"-kirkelig sammenheng; eller omvendt - å tilpasse teologene til Hauge; hvilken blindgate Aarflot også synes å falle i. Om Aarflot med sin betegnelse "forutsetning" mer sikter til at Hagerup var en av de som på 1780-tallet holdt på tradisjonen mot den nye rasjonalistiske teologi, så har han selvsagt rett.

At Aarflot kaller avhandlingen "Nytt materiale til belysning av pietismens forkynnelse", er vel gjort ut i fra forfatterens ønske om å påpeke pietismens sammenheng med og forankring i ortodoksien, eller mer eksakt, pietismens eventuelle forankring i hva Aarflot betegner som "den objektive forsoningslære". I dette begrep ligger den såkalte "Jesu stedfortredende strafflidelse", altså at Han har sonet våre synder slik at vi slipper (men heller ikke har mulighet til på grunn av syndefallet) å gjøre opp for oss ved gjerninger og soning, samt også syndenes forlatelse ved nattverden. Dette er kanskje da å betrakte som Aarflots "ideologiske" oppgave, at han ønsker å samle og forene motstridende interesser, å gi disse en felles teologisk og kirkelig plattform. Men dette kan også tilsløre, for Hagerup kan ikke betegnes som pietist; heller som ortodoks påvirket av pietismen. Faye karakteriserer ham som strengt ortodoks.⁸⁵

B) Peder Hersleb, 1689-1757, var født i Trondhjem, men virket størsteparten av sitt liv i Danmark. I 1725 ble han Frederik 4's hoffpredikant. 1730 gjorde Christian 6 ham til Deichmanns etterfølger som Akershus biskop, men 1737 ble han kalt tilbake til Danmark som Sjællands biskop. Dessverre tok kongen her Norges kanskje dyktigste embedsmann og plasserte ham i en posisjon hvor han lite kunne utrette. Geheimeråd og oversekretær grev Holstein, var samtidig formann i kirkekollegiet og den person som tok alle viktige avgjørelser, Hersleb ble redusert til et menig medlem av generalkirkeinnspeksjonskollegiet. Som predikant gjorde han seg imidlertid fremdeles feiret, hans samlinger ble også utgitt i Tyskland. Herslebs teologiske ståsted var en slags konservativ hallelsk pietisme, hvor ortodokse læreformler står

⁸⁴ Bang, *H. N. Hauge etc.*, s. 144 ff.

⁸⁵ Faye, *Christianssands stift etc.*, s. 407.

sammen med nidkjær sjelgranskning.

Herslebs prekener for hoffet synes, iallfall de som ble utgitt, å være under innflytelse av den gamle ortodokse prekemåte. Større deler av talene går med til drøftelse av spesialteologiske og historiske problemstillinger, hvilket for pietismen skulle innskrenkes eller helst helt utelates. Samlingen fra omkring 1728,⁸⁶ over pasjonstekster (Jesu lidelseshistorie) inneholder forklaringer over miraklene etter Jesu død, og vi ser her på: "Gravene aabnedes", tekst Matth. 27, 52-58. "Og gravene oplodes, og mange af de hensovne helliges legemer opstode; og de gik ud af gravene efter hans opstandelse, og kom ind i den hellige stad og aabenbaredes for mange".

Inngangen har ingen selvstendig tekst, og Hersleb bruker den til å forklare hvor stort mirakel det egentlig er snakk om her i Matth. 27. Først får vi høre at katolikkene beretter om mirakler ved deres helgener, men disse kan Hersleb ikke engang tro på. Så fortelles det om reelle mirakler, altså de som står i skriften, vi får høre om noen døde som blir levende igjen i det gamle testamente. Disse døde har dog blitt levende ved Guds kraft, mens for Jesu del har han gjort det ved sin egen, hvilket forøker miraklets styrke. Vi får så en toleddet underdeling: 1. Tegnets storhet og betydning. 2. Tegnets dyphet og betydning. Dette siste mirakel, hvor gravene ble åpnet (kun de helliges graver, de andre forble lukket), var større enn alle de andre; for Jesus gjorde dette som død. Endelig kan det betegnes som et flerfoldig mirakel, siden det var mange som stod opp; var det ti, så blir det et tifoldig mirakel.

Vi merker her at forkynnelsen har en "stenk" av skolastisk-teologiske avhandlinger og disputaser; det siste argument her om at miraklene kan "seriekobles" og bli tidoblede hører definitivt hjemme i ortodoksien, eller rettere sagt middelalderens skolastikk.

Hersleb regner videre opp endel problemer han mener er nødvendige for talens formål å finne ut av: Hvor mange som sto opp, hvem de var, når de lot seg se og for hvem. På spørsmålet om hvor mange, regner Hersleb opp de tre som berettes oppvakte i det gamle testamente samt de tre som Jesus oppvakte mens han levde. Vi får seks tilsammen. Hersleb sier så at om teksten kun sier "mange", så må det være flere enn seks som kom opp fra gravene etter Jesu død; for

miraklets storhet ligger nettopp i at hva Jesus gjorde etter sin død var mye kraftigere enn hva han gjorde før; alt ble forsterket. Her har vi altså selve poenget og en del av forklaringen på hovedsetningens første ledd, hvilket vel har noen forkynnelsesmessig betydning.

Dog er måten Hersleb argumenterer på arkaisk og uten de elementer som pietistene ville ha med: Appeller til samvittighetene. Den såkalte teologiske lærdom forstyrrer, og vi kan vel egentlig betegne denne preken som tradisjonsbundet og ortodoks. "Giftige" tunger vil vel bemerke at Hersleb har ønsket å vise sin teologiske dannelse for Frederik 4, hvilket nok er mulig. I forhold til Tidemand så kan denne tale i noen grad sammenstilles med førstnevntes preken fra 1749. Tradisjonsbundne eksegeseer og fortolkninger skaper en stivhet og forutsigbarhet som gjør prekenen arkaisk og "trang". Allikevel er det i denne Herslebs tale eksempler på den stil som han siden skulle få så meget anerkjennelse for: Det er meget oppbyggelig for et menneske å ha sitt gravsted gjort klart i levende live, ja ha det i nærheten av sin daglige skuen, slik som Nehemias, Josef av Arimathea og andre. Slik vil dette livs forgjengelighet alltid melde seg synbart. Og:

"Et vellystig Menneske bærer formegen Omsorg for sit Legeme, medens han lever, og forliden Omsorg for hvor det skal blive af, naar han dør; han giver formegen Olie til Lampen, medens den brænder; men naar den skal udslukkes, er den ham som en foragtet Lampe".⁸⁷

En poengtert, noe dyster psykologisk innsikt, står for ettertiden som Herslebs spesialitet. Han hadde et skarpt øye for å gjennomskue menneskenes feil og laster, hvilket kunne gi hans forkynnelse et bitende preg. Han kan ha hentet noe av dette fra Rambach, men denne predikant holdt en mer sarkastisk stil. Herslebs stil er forøvrig sjelden deklamatorisk.

En prøve på den "klassiske" Hersleb finner vi i preken 6 i "Tolv offentlige taler".⁸⁸ Teksten er Gal. 4.19: "Mine børn lille, hvilke jeg atter føder med smerte, indtil Christus faaer sin gestalt i eder". Disse taler er til største delen fra biskopens Christianiaperiode, og dette eksempel her kan teoretisk sett ha blitt foredratt under Tidemands innsettelse. Talen har inngang uten selvstendig tekst, så tittelen "En retsindig lærere som en barsel-qvinde". Denne får igjen to

⁸⁶ Utgitt som *Almagt midt udi afmagt*, Kbh. 1751. Norsk utgave ved Th. Bernhoft, Ekersund 1866.

⁸⁷ Hersleb, *Almagt etc.*, s. 134.

⁸⁸ Bd. 1-4, Kbh. 1740.

avledninger. Hersleb gjør seg først megen flid med å forklare grunnbetydningen av dette Pauli vers: At Kristus skal feste seg i et menneske skjer ofte kun etter megen møyse og motvillighet. Apostelen har kjempet hardt med galatermenigheten. Mye av Herslebs poengtering ligger nettopp i å forespeile de tilkommende prester som han taler til hvilket hardt arbeide de har foran seg:

„.ogsaa det udfordres i Sandhed af en Læreres Omsorg, med Sagtmodighed at fordrage de skrøbelige, med Langmodighed endogsaa at bære deres Vanartighed, det gaaer sandelig en Lærere ligesom Mødre, har de een Glæde, de har ti Sorger, og Børn skiønner sielden paa deres Moders Kierlighed”.⁸⁹

Uansett motgang skal en lærer bære denne smerte slik som en tålmodig mor gjør overfor sitt barn. Vi merker her hos Hersleb tendenser til en ”realistisk resignasjon”. Han er mer opptatt av de konkrete fakta enn Tidemand og vil ikke gi prestene overdrevne forventninger, hvilket vi vel har sett tendenser til i Tidemands ordinasjonstale og hvis ekko gjenlyder som straffetale overfor Bergen. Hersleb på sin side vil gjerne "oppbygge" de vordende prester, men bruker sjelden eller aldri overdrivelser.

Det gås så i rette med de fallgruber som en vordende ”lærer” kan havne i overfor sin menighet: Han kan bli for svak og heller anse menigheten som sin overordnede enn omvendt, han kan gjøre forskjell etter persons anseelse, han kan bli redd for at tilhørere skal ta ting ille opp. Men også det motsatte advarer Hersleb mot; presten kan komme til å anse tilhørerne som undermenn som skal rette seg etter hans vilje. De skal altså uten videre godta alt han sier, som om vedkommende var en profet eller et orakel. Men mest av alt advarer Hersleb mot presteembedet som en makelighetsinnretning; at læreren skal komme til å sky hardt arbeide og ubehageligheter, og ligge under for pengegriskhet. Slik som Judas, som bare lot sitt hjerte beveges i pengesaker. Herslebs preken er forresten lite preget av pietistiske slagord (og den er jo holdt midt i dens tid), spesielt tanken om at presten skal være omvendt, en gjenfødt, at hvis ikke er han en menighetens forderver. Han kan dog ha vært for dette synspunkt, men allikevel ha moderert seg. Isteden uttrykkes det samme i mer alminnelige termer:

"Ja jeg tilstaaer, at saa kand Embedet føres, saa letsindig kan det ansees at føde Siæle til Guds rige, at det kand være magelig nok, og alt for mageligt, saa at endogsaa flere i den Stand forkorte

⁸⁹ Hersleb, *Tolv offentlige etc.*, bd. 1, s. 312.

deres liv med Magelighed end med Arbeide; men saa er det atter underligt, hvoer slige kand være roelige i deres Samvittighed, hvor slige kand tænke at bestaae for Guds Dom...nu kaldes de Agerdyrkere, og det saa meget tyngere, da de har meere Stene at pløye udi end Jord etc”.⁹⁰

Den strenge, utrettelege arbeider fremholdes som ideal, det er de late, verdslige prester som Hersleb har et ondt øye til. Hersleb er vel preget av å ha vokst opp under Deichmann og Peder Krog, som lot alminnelig slendrian gå sin gang. Endelig gir han også i denne tale anvisninger på den omsorgsfullhet som ligger i begrepet ”moder”:

”Tre ting findes især hos en Moder, som gjør at hendes Omsorg er ømmere, hierteligere end nogen andens, nemlig at den er kiærlig, den er flittig, den er troelig, og alle tre fandtes hos Paulum, og bør findes hos Lærere”.⁹¹

Vi kan gjenkjenne Herslebs teologiske påvirkning fra Halle i hans utallige fremmaninger av den harde kamp og det alvorstunge strev som prest og tilhørere bor gjøre seg med sin kristendom. Lindhardt har fremhevet ham som ”botspietist”,⁹² hvilket nok er riktig. Ellers ligger hans nøkternhet fjernt fra det sentimentale og oppskrudde som en kommentator har fremhevet som en av pietismens fremste karakteristika.⁹³ Aarflot skriver at ordinasjonstalene er av Herslebs betydeligste arbeider, men at han ikke fremstår som forkynner her, så at dette heller finnes i huspostillen hans.⁹⁴ Det kan vel være tilfelle, men vi får da tilføye at denne bok står alene i hans forfatterskap og ikke gir et representativt uttrykk for predikanten Hersleb.

C) Johann Andreas Cramer, 1724-1788, var født i Sachsen og fikk sin utdannelse ved universitetet i Leipzig. Som ganske ung var han allerede berømt i Tyskland som predikant, litteraturkritiker og historiker, og bare 26 år gammel ble han overhoffpredikant i Quedlinburg. Derfra ble han på Bernstorffs anbefaling tilbudt embedet som tysk hoffpredikant av Frederik 5 (1754). Det var med andre ord en internasjonal størrelse som kom inn i det dansk/norske kirke og kulturliv, på et tidspunkt hvor aktiviteten i kirken minsket mens det øvrige kulturliv blomstret.

⁹⁰ Sst., s. 313.

⁹¹ Sst., s. 310.

⁹² Lindhardt, *Peder etc.*, s. 169.

⁹³ Helveg, *Den danske etc.*, bd. 2, s. 7.

Aarflot har betegnet Cramer som en rasjonalismens forløper.⁹⁵ Men dette kan umulig være tilfelle da hans prekener er sentimentale og preget av gammel katolsk litteratur (han hadde oversatt og utgitt med kommentarer kirkefaderen Chrysostomus taler). Han tilslutter seg dessuten eksplisitt til den kirkelige lære og argumenterer mot fornuftsreligion. Men hans fremste kjennemerke var altså det å røre og gripe tilhørerne, hvilken egenskap han synes å ha utviklet i sitt allerførste embede som landsbyprest. Vi ser på prekenen „Von den eigenschaften einer fruchtbaren Betrachtung der leiden Jesu Christi”,⁹⁶ over 1 Cor. 2.2: ”Ich hielt mich nicht dafur, dass ich etwas wusste unter euch, ohne allein Jesum Christum, den Gekreuzigten.“ Den er holdt i Quedlinburg 1753; først i kirken, dernest i enerom for fyrsteabbedissen.

Cramer starter med en deklamatorisk bønn over temaet at alt er intet mot Jesu død og forsoningsverk. Han ber om hjelp til oppgaven med å betrakte og erkjenne Jesu lidelser. Slik at:

”Der du aus der Finsterniss das Licht leuchten hiessest, gieb einen hellen Schein in unsre Herzen, und aus der Wolken des Oelbergs und des Golgatha strale uns die Sonne“.⁹⁷

Hovedsetningen forklares så uten videre underdelinger. Forsåvidt kan man snakke om en ny, litterær disponermetode og stil, da Cramer tilstreber flytende sammenhenger og overganger i sine tekster. Hovedtalen starter med at Cramer sier at ingen fordommer er så farlige som de som hersker på religionens område. Hvor forbauset blir vi ikke når vi leser om den ufølsomhet til forstand og hjerte som disiplene mottok forutsigelsen om Jesu lidelse med. Disiplene hadde innbildt seg at Jesus var den forventede jordiske Messias, de forventet seg makt og rikdommer. Sannheten om den tilkommende lidelse forble en hemmelighet. Cramer vil nå forklare hemmeligheten, men han vil ikke at tilhørerne skal ta ”den naturlige fornuft” i bruk for å fatte den:

”Die schwache und blödsinnige und doch eitle und hochmutige Vernunft!”.⁹⁸

Bare Guds ånd forklarer den. Den stolte fornuft derimot vil ikke søke lære fra skriften, men

⁹⁴ Aarflot, *Norsk kirkehistorie*, s. 184.

⁹⁵ Sst., s. 201.

⁹⁶ Cramer, *Sammlung einiger passionspredigten*, bd. 1 i *Sammlung einer predigten*, 1-10, Kbh. 1759.

⁹⁷ Sst., s. 5.

⁹⁸ Sst., s. 8.

hevder at Jesus døde i den hensikt å vise heltemot og standhaftighet, til eksempel for andre. Slik blir vi berøvet den herligste og saligste nytte av Jesu lidelse. Altså; læren om lidelsen er dunkel for hjertet, men når Pauli utsagn (dagens tekst) blir malt for våre øyne går et lys opp, og vår hele sjel blir forandret og helliggjort. Dog er det et dunkelt punkt i Pauli utsagn: Hvordan kunne han si at han ikke visste noe utenom det ene, han som jo var grunnskolert i både teologi og filosofi? Dette spørsmål til dette vers følger en lang tradisjon av predikanter, da dette skriftsted har opp igjennom nytt stor popularitet. Cramer svarer på spørsmålet i en stil som både minner om gammel katolsk mystisisme og Zinzendorf :

”Die Seele verliert sich in der Betrachtung desselben; sie vergisst an sich selbst zu denken; nichts macht einen Eindruck auf sie; alle andren Vorstellungen und Empfindungen werden durch die auf den geliebten Gegenstand gerichteten Gedanken verdunkelt”.⁹⁹

I en slik tilstand var Paulus da han prekte til korinterne; han var helt inntatt i den korsfestede hellighet; i en slik tilstand må man altså sette seg i for å gjøre betraktningen av Jesu lidelse fruktbar. Hva vi har hørt hittil fra Cramer har fungert som en slags inngang: Det er gjort opp med fornuften, hjertet er åpnet, og han begynner en slags religionspsykologisk messing for tilhørerne:

”Sie begiebt sich in der Einsamkeit und lasst alle Sorgen an der Schwelle ihres Kammerlein zuruck“.¹⁰⁰

Man fester så all oppmerksomhet mot den lidende Kristus og går helt opp i alle beskaffenheter, årsaker, endemål, virkninger. Man fortaper seg helt i dette. Denne stemning av middelaldersk fromhet vil Cramer dog ikke for lett overlate tilhøreren. På pietistisk vis klandres menneskenes ukristelige vandel. Fra barnsben av har man lært om Kristus, men gjennom ens oppførsel vises det at man allikevel ikke kjenner ham. Men nettopp slik skildring av synden hadde Cramer gjort til sin spesialitet, når han fikk adelige eller arbeiderfolk rørt til tårer i kirken: Denne elendighet gir seg ut for kristendom;

”..welche, vom geize beherrscht, keine Betrugereyen und Gewaltthatigkeiten achten, um nur reich zu werden, taub bey der Schreyen der Arbeiter, denen sie ihren Lohn verkurzen oder vorenthalten; unempfindlich gegen die Thranen der Wittwen, die sie um ihre hülfe flehen; welche

⁹⁹ Sst., s. 14

¹⁰⁰ Sst., s. 16.

in den Armen der Wollust wichlichkeit seele und leib beflecken".¹⁰¹

Cramer legger vel her an på en slags alternativ pietistisk stil, ved at han forsøker å røre og gripe tilhørerne istedenfor å skremme dem. På den måten peker han i likhet med Zinzendorf fremover mot romantikken, istedet for bakover mot reformasjonstidens truende og uforsonlige språk.

Det var også et kjennetegn hos Cramer at han ikke sparte på kritikk som kunne direkte angripe de store i samfunnet (dog uten å nevne navn), vi merker her hans utfall mot pengegriskhet og mangel på sosialt og humanitært ansvar. Dette element finner vi ikke hos Ole Tidemand. Denne kunne i sin korrespondanse med andre prester eller kirkekollegiet gi uttrykk for medlidenhet overfor fattigfolk, men synes helt å ha tapt det sosiale aspekt når han som predikant sto overfor de store i samfunnet. Det er mulig at Cramer har hatt en høy selvtillit som predikant som var mer vanlig på kontinentet. Mer trolig er det at hoffpredikantembedet gav en særs høy rangposisjon og status. Formelt sto vel biskopene høyest av de geistlige, men i praksis var hoffpredikanten som regel langt over, gjennom sin daglige kontakt med kongefamilie og høyadel. Det finnes ikke få eksempler på at hoffpredikanter har gjort seg til statsministre gjennom sin makt over fyrstenes samvittigheter. En avsides biskop i Norge var vel ikke mye verd som makt- og innflytelsesperson til sammenlikning. Cramer var dog en hederlig person, og har også i fjern ettertid fått en meget rosende omtale av Kornerup.¹⁰²

Vi vender tilbake til hans tale. Etter å ha brennemerket hva som hindrer forståelsen av Jesu lidelse får vi en beskrivelse av de herligheter som følger av den. Mennesket har fått nåde og er forsonet. Den som med tilstrekkelig ydmykhet og alvor går inn i betraktningen av disse ting kan skue frelseren, når han nedstiger fra herlighetens trone og fornedrer seg i vår elendighet. Så følger en passasje som tydelig er inspirert av Zinzendorf og herrnhuterne:

"Mein Heiland hat für die Sünden aller Menschen gebusst; aus seinen Wunden strömt ein Balsam für alle meine Gebrechen".¹⁰³

Vi gjenkjenner metaforene med Jesu blod og sår. Men Cramer vender igjen og igjen tilbake til de moralpsykologiske skildringer. Han betoner på det sterkeste betydningen av den kristelige

¹⁰¹ Sst., s 17.

¹⁰² Pedersen / Kornerup, *Pietismen etc.*, s. 284 ff.

¹⁰³ Cramer, *Sammlung etc.*, s. 20.

ydmukhet: Stoltheten, eller rettere sagt den stolte forstand, skaper en evig tvil på Guds uendelige rettferdighet. Selvsmygreri, makt, rikdom; under alt dette ligger den nedrigste stolthet. Fra dette går Cramer til Pauli eksempel; han (og Salomo) viser den rette ydmukhet. Paulus kunne ha smigret seg selv med all sin lærdom og viten, men han vil ikke regne det for noe. Det har blitt til intet imot tanken på Ham.

Hva som vel kan betegnes som en mer moderne forkynnelse hos Cramer enn hos pietistene er at han nøyer seg med å si at stoltheten hindrer betraktningen av lidelsen, istedet for å si at man gjør seg ufortjent til nåden ved stolthetens synd. Dette ligger vel i at han er med på samtidens filosoferende dannelsel. Han kan allikevel ikke betegnes som utpreget wolfianist, da han jo som vi har sett gjentatt preker *mot* forstanden.

I den siste del av talen akselereres den sentimentale moralteologi: Mennesket driver med sine tomme tidsforstrøelser og synder, ja skyver alle alvorlige tanker bort. Han som ønsker å frelse og forsone oss blir avvist! Han som ønsker å redde oss fra dødens mordbrann. Når en venn dør, når en far dør, når et barn dør, blir alle ens tanker rettet mot at man skal gå samme vei. -Men når ens beste venn dør for at man skal få leve, vil man da forbli uberørt og ufølsom?

”Nein, o mein Erlöser, einer solchen frevelhaften Undankbarkeit will ich mich nicht schuldig machen! Würde mich nicht Himmel und Erde verdammen, wenn ich dich vergessen könnte, der du mich in deine blutvollen durchstockenden Hände gezeichnet hast, das du meiner allezeit gedenken möchtest! So grausam will ich nicht gegen mich selbst seyn! Ich will mich in den tiefen deiner Liebe verlieren!”¹⁰⁴

Slik lød altså forkynnelsen til en av kontinentets mest skattede predikanter på 1750 og 60-tallet. Når det gjalt disposisjon og litterær behandling av sine emner sto Cramer langt over sine samtidige. Hele det gamle, skolastiske oppsett er forlatt. Vi får isteden en dramatisk start, så en roligere overveielse som igjen leder mot et ”crescendo” på slutten. Stilmessig står han derimot i gjeld til Zinzendorf, med metaforene om Jesu sår og den eksalterte sentimentalitet. Han har dog skapt en original retning ved å kombinere samtidens vektlegging av moral med pietistiske og katolske elementer. Men mest av alt lå hans originalitet i forsøkene på å røre og gripe tilhørerne; han videreutviklet på en måte Zinzendorfs stil (se neste underkapittel). Vi merker oss forøvrig han påkallelse av takknemlighetsdyden som minner om Tidemand; eller rettere

sagt omvendt: Cramers prekensamling i 10 bind som utkom 1759 var en stor teologisk begivenhet,¹⁰⁵ og det burde vel formodes at Tidemand har skaffet seg denne og merket seg noen av dennes uttrykk. Det sentimentale preg er også felles hos dem, hvor det vel kan bemerkes at Cramers deklamasjoner virker mer litterært konstruerte, mens Tidemands er mer spontane midt i sine overdrivelser.

D) Nicolaus von Zinzendorf, 1700-1760, var født inn i den sachsiske høyadel med tittel av "riksgreve". 10 år gammel ble han sendt til pedagogiet i Halle for å oppdras og undervises av pietister, derpå studerte han til jurist i Wittenberg. Imidlertid var Zinzendorf alt for selvstendig og ukonvensjonell til å bli stående ved Halle-pietismen, og på 1720-tallet fremstod han som leder av en ny menighet og teologisk retning, "brødremenigheten" el. "herrnhuterne" (etter landsbyen Herrnhut i Sachsen hvor de slo seg ned), hvilken i Christian 6's første 5 regjeringsår hadde stor kirkepolitisk innflytelse i Danmark-Norge. Zinzendorf må kunne betegnes som geni og en av 1700-tallets mest originale personligheter. Hans energiske virksomhet strakte seg også til England og Nord-Amerika, foruten misjonsvirksomhet på Grønland, de karibiske øyer og det fjerne østen. Han tapte imidlertid "kampen" om bbinternasjonalt gehør med Wesley og metodistene på grunn av den særpregede, for mye avvikende fra normen teologi og forkynnelse. Her i Norge skjedde det samme noen decennier senere da haugianerne begynte sin virksomhet.¹⁰⁶Vi rekapitulerer den herrnhutiske forkynnelses hovedpunkter:

Kristus har gjennom sin blodige død forløst menneskeheten; forsoningen har altså skjedd og den troende kan gå opp i samværet med frelseren. Hele forkynnelsen dreier seg egentlig kun om denne blodige offerdød, men med et positivt fortegn. Synd og bot skyves i periferien, og den aktive kristendom betones, f.eks. gjennom misjonsvirksomhet.

Vi ser på Zinzendorfs tale over 1 Kor. 2,2; "Ich hielte mich nicht dafür, dass ich etwas wüsste

¹⁰⁴ Sst., s. 32.

¹⁰⁵ *Sammlung einer predigten*, 1-10, Kbh. 1759.

¹⁰⁶ Daniel Thrap kommenterer: "Herrnhutismen kunde vel neppe heller blive national. Den idelige taare-udgydelse og alle disse blodige billeder, hvormed Kristi korsfæstelse illumineredes, kunde ikke virke tiltalende paa vort folk. Haugianerne tog det paa en annen maade. De truede bønderne med helvedes ild og svovl(...)Dette var et sprog de forstod etc." Thrap, *Brødreminigheden etc.*, s. 7.

unter euch, ohn allein Jesum Christum, den gecreussigten”, holdt i London 1754,¹⁰⁷ hvor han lufter forskjellige teologiske standpunkter. Teksten er som vi ser identisk med Cramers, men til forskjell fra dennes tale har Zinzendorfs bare perifer sammenheng med teksten. Den (teksten) blir bare et slags utgangspunkt. Forøvrig er disposisjonen usystematisk, men talen er på den annen side meget kort. Etter en kort innledning hevder greven at Paulus' utsagn kan tolkes som:

"Es war mich nicht genug, Ihn zu predigen, sondern ich hab Ihn allemal als denn Marter-Mann gepredigt".¹⁰⁸

Vi merker her at Zinzendorf vil rykke de blodige sårs symbolisme (hvilken ligger i spenningsfeltet lidelse-helbredelse) inn i den opprinnelige tekst. Vi får en gammel katolsk billedmystisisme, hvor tilhørerne skal fremmane "maleriet" av den gjennomstukne og blødende Kristus, slik som fremstilt hos middelalderens kunstnere. Tilhøreren er nå egentlig brakt midt inn i Zinzendorfs mest skattede tema. Det ovenfor anførte sitat blir en slags hovedsetning for resten av talen, og den første avledning av hovedsetningen (som hos Cramer uten paragrafer) blir en polemikk mot den reformerte kirkes billedfiendtlige kultus. Vi skal ikke gå nærmere inn på grevens argumentasjon, bare nevne at han benytter noen skriftsteder, bl.a. Gal. 3:1: "Er wird euch vor die Augen gemahlt" for å fremme sitt billedpositive standpunkt. Denne polemikk har vel liten betydning i seg selv for Zinzendorf, den tjener bare som "oppgang" til viktigere deklamasjoner:

"Also gibts Leute, denen die Augen geoffnet sind, und für die Augen, die was zu sehen taugen, mahlte man ihn daher, wie er geschlachtet und getödtet ist. Und wenn auch alle Umstände des todes wegblieben, so muss es der tod selbst, ja seine Leiche seyn".¹⁰⁹

Døden, Jesu lik er det fascinerende objekt som tilhørerne skal gripe. Zinzendorfs poeng er også at få har sett Jesus med sitt jordiske øye; men han kan gripes med sjeleøyet. Så går greven over på å preke sine kristologiske¹¹⁰ synspunkter. Et avgjort hovedtrekk ved hans lære var at det kûn var Kristus som skulle forkynnes; Faderen ble holdt i bakgrunnen eller helt utelatt. Zinzendorf gir her ut at objektet for tilbedelse må være alt eller ingenting. Enten er Han bare vår venn, eller

¹⁰⁷ Zinzendorf, *Londoner predigten*, s. 152 ff.

¹⁰⁸ Sst., s. 153.

¹⁰⁹ Sst., s. 157.

¹¹⁰ Det teologiske spørsmål om forholdet mellom Faderen og Sønnen. Uten sammenlikning var dette det vanskeligste problem for teologene i oldkirken. Innbitte og langvarige kamper ble

så gir vi Ham den fulle rett, hvilken er:

"als dem Object der prosternation von allen Elohim und Erz-Engeln".¹¹¹

Han skal med andre ord settes så høyt som mulig. Nå medgir Zinzendorf at det er alt for vidløftig å gå inn på dette tema, men han bruker dog resten av talen til samme. Han refererer først til Athanasius som den sanne autoritet og beklager seg over de som ser en opposisjon mellom faderen og sønnen. Så trekkes frem skriftsteder som erklærer at alt er gjort gjennom Ham, en hel rekke slike passerer revy. Tilsist påberoper Zinzendorf seg den augsburgske konfesjon og romerbrevet 7.4, hvilke omhandler nattverden og Jesu legeme. Den gamle teknikk med påberopelse av skriftsteder brukes altså også av nytenkeren Zinzendorf, men også han vil legitimere seg som skarpsindig teolog. Men alt dette tjener altså kun som bakgrunn for at tilhøreren skal kunne fordype seg i frelserens død og hans "hellige marter-legeme", hvilke metaforer nå tilsist gjentas. Helt på slutten gir Zinzendorf dette originale bilde:

"In der Situation geht man aus der Hütte, denn Mann zu grüssen, das auch der letzte Blick zeugen müsse, was man geglaubt".¹¹²

Denne korte tale er som vi har sett en blanding av preken og foredrag, og for intrikat for menigmann. Vi fremstiller den her som et eksempel på den stil som kombinerer teologisk argumentasjon med billedbruk og metaforer, som temmelig sammenfaller med den såkalte "høye stil", eller en av dens avarter. Samtidig gir den en liten innføring i eller utsnitt av Zinzendorfs teologiske system.

Hvis vi mer skal betrakte forkynneren Zinzendorf, så kan vi betrakte hans tale over Philipp. 3.17, Folget mir, lieben Brüder, und sehet auf die, die auch so wadeln, likeledes fra London 1754-samlingen.¹¹³ Zinzendorfs tema (han oppstiller ingen særskilt hovedsetning, og henhører for såvidt til den analytiske metode) i denne tale er hvorvidt en kristen kan basere seg på det alminnelige kirkefelleskap, på å tro hva som læres i kirken:

utkjempet imellom forskjellige skoler, inntil Athanasius fikk trumfet igjennom treenighetsdogmet på kirkemøtet i Nikea 324.

¹¹¹ Zinzendorf, *Londoner etc.*, s. 158.

¹¹² Sst., s. 160.

¹¹³ S. 257 ff.

"Man geht *sich* vorbei und denkt nicht an sich selbst, verlasst sich auf anderer Erkenntnis und Glauben, und will unter eines andern Menschen protection in den Himmel kommen".¹¹⁴

Her følger han en av pietismens slagsider. Mennesket må gjøre opp regnskapet for seg selv og kan ikke basere seg på kirkens beskyttelse, hvilket er det samme som den døde ortodoksi. Zinzendorf går også litt videre, han preker en skarpere individualisme og selvstendighet. Man må stå for seg selv og gi seg til kjenne uten å basere seg på andre eller på kirken. I det siste impliserer han den konfesjonelle toleranse som han og herrnhuterne stod for. Selv om Zinzendorf ønsket å være lutheraner, så aksepterte han katolikker og reformerte like mye som lutherske pietister, fordi alt bare kom an på "Ham". Etter disse betenkninger går han over til disses konkrete betydning, og vi får en av hans berømte deklamatoriske sentenser over temaet at enhver må lære å kjenne frelseren:

"Dieser meine Augen licht, wird Ihn meinen Heiland kennen. Ich leg die Hand in seine Seite, zwar in gemeinschaft mit Thoma, aber Ich selber. Ich muss Jesus selber sehn, Ich muss Jesus selber sprechen, und ich weiss, es wird geschehen. So will ich Ihn zwar keinem leugnen, doch mir vor allen andern eignen. Welt, zank dich um das mein und dein: Mein freund ist mein, und ich bin sein... Meine Wunden Jesu, meine, ja meine, mir ist als wäret ihr ganz alleine für *mein Herz* da".¹¹⁵

Denne sentimentale stil er hva som alminnelig forbindes med Zinzendorf, og er av stor betydning for 1700-tallets kirke og kulturliv i Tyskland og Danmark-Norge. Selv om Christian 6 brøt med Zinzendorf i 1735, så hadde denne stil satt seg godt fast i samfunnet, og da særlig på toppen.¹¹⁶ Liknende prekener ble opplest for kongen og gjentatt for statsrådet av hoffpredikant / konfesjonarius J. B. Blühme helt frem til 1753. Det var altså Zinzendorf som initierte denne følelsesmessige eksaltasjon i geistlige taler, som vi har sett mange eksempler på i denne avhandling hos Ole Tidemand samt Cramer. For ettertiden fremstår Zinzendorf kanskje som en original og eksentriker, men også som en fremtidsmann, da det arkaiske teologiske hovmod samt partigjengeri og intoleranse er borte hos ham. Tyske historikere plasserer ham som en foregangsmann for romantikken.¹¹⁷ Norske kirkehistorikere har fremhevet Zinzendorfs

¹¹⁴ Sst., s. 260.

¹¹⁵ Sst., s. 262.

¹¹⁶ Pedersen / Kornerup, *Den danske etc.*, s. 113 ff.

¹¹⁷ Gerhard Meyer, „Einführung in Zinzendorfs Londoner Zeit“, bind 5 i *Z.'s hauptschriften*, Hildesheim 1963, s. 14.

innflytelse her hjemme; iflg. A. C. Bang skal en uformodentlig person som J. E. Gunnerus i en periode ha lagt seg etter ham.¹¹⁸ Ved midten av århundret hadde Zinzendorfs forkynnelse stor popularitet i Cristianiaområdet gjennom slottsprest Johannes Green, samt en rekke andre steder i landet.

E) Johann Jacob Rambach, 1693-1735, var født i Halle i en håndtverksfamilie. Han skapte seg først et navn som forsker i hebraisk og det gamle testamente, og ble 1723 ansatt ved det teologiske fakultet i hjembyen. Han markerte seg videre som predikant og salmeforfatter, og 1731 kalte Christian 6 ham over til København som professor og hoffpredikant. Samtidig ble Rambach tilbudt et embede som professor og superintendent (biskop) i Giessen, og han valgte dette. Dette opphold ble imidlertid tildels en skuffelse, bl. a. på grunn av at pietismen ikke hadde noe grep på byen, slik som i Halle og København. Rambach hadde tidlig fått sin helse ødelagt av overarbeide, og i 1735 døde han, bare 42 år gammel.

Bastholm betegner Rambach som en dyktig eksponent for den lave stil.¹¹⁹ Hva han sikter til er vel Rambachs bruk av folkelige hverdagsscener og metaforer, hans konkretisering av påstandene. Vi har før sett at Ole Tidemand stort sett holder seg til generaliseringer og intern-teologiske metaforer. Rambachs spesialitet synes å ha vært en spydig karikering (dog uten humor) av menneskers laster og lyter, kombinert med teologisk lærdom og pietistisk formaning. Han øvde en betydelig innflytelse og som "offisiell" predikant for den pietistiske hovedretning fra Halle kan han vel betegnes som "statspietismens predikant". Hans verker har vært autoritative for samtidens prester og biskoper,¹²⁰ og vi gir derfor Rambach en større oppmerksomhet.

Vi ser på talen *En christens sabbats-pligter*, holdt i Giessen omkr. 1734.¹²¹ Talen har en kort inngang uten selvstendig tekst, derpå deles hovedsetningen i 1) Sabbatspliktene i og for seg, 2) Anvendelsen "applicatio" av disse. Rambach starter rolig med å forestille at skaperen har avsatt en dag i uken til hvile og at dette sannelig ikke er noe å beklage seg over. Så minner han om at

¹¹⁸ Bang, *Den norske etc.*, s. 423.

¹¹⁹ Bastholm, *Den gejstlige etc.*, s. 280.

¹²⁰ Lindhardt mener at Hersleb har stått i avhengighetsforhold til Rambach. Lindhardt, *Peder etc.*, s. 149.

denne velgjerning "forbinder" oss til gjengjeld å utøve mange gudfryktighetsplikter, og at disse er nøye sammenknyttet med vår velferd. Imidlertid gir Rambach så ut en dyp beklagelse over hvordan sabbaten vanhelliges og misligholdes på stedet (altså Giessen). Denne slutter med følgende interessante kommentar:

"...eller om hans (straffende) Retfærdighed endelig skulle skride dertil, jeg da i det mindste maa faae det Vidnesbyrd af eder alle i Samvittigheden, at jeg trolig har advaret eder for slig strafskyldig Forbrydelse, og mine Hænder saaledes maa blive rene fra eders Blod".¹²²

Vi kan vel med en viss grunn tro at denne inngang har tjent som forbilde for Ole Tidemands bergenske avskjedstale, da tematikken her er helt identisk: En by er forsenket i synden, Guds straffende rettferdighet fryktes forestående, og det er om å gjøre å "vitne", å opptre som en advarende profet. Nå ligger sannhetsvitne-tematikken innbakt i pietismen; presten må gjøre opp sin samvittighet, sitt "rulleblad" overfor menighet og Gud, hvilken har blitt brukt av f. eks. Hersleb.¹²³ Men her har vi vel en direkte kobling som vi ihvertfall ikke har funnet andre steder.

Nå hadde Rambach i mange år arbeidet som teologisk forsker, så før han egentlig kommer til formanings og straffetalen får vi en lang diskurs hvor det paragraf for paragraf regnes opp hva man skal avholde seg fra og hva man skal gjøre på søndagen. Vi kan ikke gå i detalj her, men det er vel på sin plass å gi noen eksempler fra de tyske teologers metikuløse grundighet, hvorav det mest interessante er avhandlingen om forholdet mellom det gamle og det nye testamente, som er direkte avledet av dagens tekst: Luk: 14, 1-2. Her berettes det om Jesus som helbreder en syk på sabbaten. Rambach minner først om at den gamle jødedom var så streng at det under dødsstraff ikke var lov til å koke mat eller pleie syke på lørdagen. Jesu uttrykkelige eksempel viser oss derimot at den gamle lov er opphevet, i det nye testamente er en ny pakt gitt som gir oss lov til disse ting. Derpå innrømmer Rambach at teologene strides om hva som ligger i sabbaten grunnlagt på det nye testamente. Men han hevder dog bestemt at siden Jesus befalte mennesker å pleie syke eller redde forkomne dyr, men ikke ga videre instruksjoner, så betyr det praktisk uttydet at sabbaten forøvrig skal overholdes. Han støtter seg også på at Jesus og disiplene gikk i synagogen på lørdagen.

¹²¹ Dansk utgave Kbh. 1740.

¹²² Rambach, *En christens etc.*, s. 4.

Denne eksegesi er meget interessant, fordi vi her på en måte får det teologiske grunnlag for regjeringens tvangsforordninger om søndagens helligholdelse, hvilke i Danmark-Norge effektuertes 1735. Vi vet ikke om Christian 6 har kjent denne tale av Rambach, den passer iallfall tidsmessig godt inn. Hva myndighetene i Giessen ikke ville etterleve skulle altså bli til virkelighet i Danmark-Norge. Men et hovedpoeng i denne forbindelse er at her legges det ut i trykken så menigmann kan lese det lettforståelig, så det kan gjøres til "alminnelig snakk på gaten". Vanlige folk kan slå opp i teksten og finne definitiv begrunnelse for regjeringens forordninger. 1740 som er året for den danske oversettelse var midt i Christian 6 og statspietismens velmaktsdager, og her fremstår Rambach som en offisiell ideolog (hvis man da kan bruke dette moderne begrep på disse forhold).

Etter som sagt å ha avklart menneskenes plikter ifølge det nye testamente, går Rambach over på selve disse plikter, hvilke i hovedsak er: Avholdelse fra verdslige forretninger og tanker, avholdelse fra kjødelige begjæringer, kirkegang med påfølgende andakt hjemme i huset. Det er imidlertid først i talens annet hovedavsnitt at Rambach viser seg som talentfull folketaler, nå er han jo ferdig med det strengt teologiske stoff. Han starter med å fortelle en beretning om hvor fint helligdagen ble overholdt i gammel tid. Så går han over til å jamre over samtidens ukristelige måte å fordrive sabbaten på:

"Om den ikke saa lige paa en ret grov og hedensk Viis opofres til Diævelen, saa hendrives den dog, baade af lærde og ulærde, saa liderlig i Compagnier med u-nyttig Snak, Narrerie, Ørkesløshed, overflødig Drik, eller andre aabenbare Kiødets Gierninger".¹²⁴

Rambach nevner i denne forbindelse studentene som av de verste. Men det er dog kneipene og vertshusene (evt. bordellene) som han tordner mest mot:

"Hvad for Ondskab og Modtvillighed bedrives ikke i Byen sely, udi mange berygtede Huse, da alle slags liderlige Folk komme sammen til at spille, drikke, sværme og bedrive største Løsagtighed".¹²⁵

Han oppfordrer tilhørerne til å angi slik vederstyggelighet til myndighetene. Av frykt for Guds straffedom bør man gjøre dette: Men man frykter mer for menneskers trusler enn for Guds, som

¹²³ Lindhardt, *Peder etc.*, s. 146.

¹²⁴ Rambach, *En christens etc.*, s. 71.

¹²⁵ Sst., s.72.

kan forderve legeme og sjel i helvete. Men de som avholder seg fra kneipene driver allikevel dagen bort i vellyst og forfenglighet. Da man i oldtiden kunne høre de kristnes sang til og med før solen sto opp (det henvises til Plinius), så brukes nå den samme tid til:

"Ladhed, Søvn og det kælne Legemes alt for store Pleje, den paafølgende Tiid bruge de til at pynte og smykke seg, paa det de kan behage forfengelige Øjne...ja de forraade selv deres u-tugtige Hierte ved en u-blue Gaben paa andre under Prædiken, eller en uforskammet Vinken med Øynene". Tiden mellom søndagens to prekener drives bort i Ørkesløshet: "Snart ligge de i Vinduerne, og lade deres forfængelige og løsagtige Øyne løbe frit omkring, eller bruge deres Tunge til u-blue Domme over alle forbigaende".¹²⁶

Denne spydige og spottende tone er dog ikke uten et visst vidd, kanskje spesielt når Rambach karikerer de ærgjerrige:

"Ærgierige tage anledning af denne Dag til at lade see deres Stads, og bruge Guds eget Huus til en Skueplads, hvor de med stor Bram komme frem for den Guds Aasyn, som staaer de Hofferdige imod".¹²⁷

Om Rambach og Halle-pietistene er tilbøyelige til å se det negative i alt, så treffer han nok også samtidens folkeliv på kornet. Vi kjenner jo noe av dette igjen fra Holberg, dog der med et helt annet fortegn. Etter disse skildringer går Rambach tilbake til formaningene. Han ønsker først at tilhørerne selv ved egen trang til Guds ord skal overholde sabbaten. Men også den store skade som helligdagens vanhelligelse fører med seg skal drive mennesker til lydighet - Guds legemlige forbannelse hviler på slike menigheter; alt oversvømmes med fattigdom og elendighet, for ikke å tale om ildsvåde og ødeleggelse.

Vi pekte tidligere på en sannsynlig tematisk avhengighet fra Rambach til Tidemand; denne bestyrkes vel her ved disse siste sentenser: Rambach står omkr. 1734 overfor en menighet, en by som lite akter på pietismen og offentlige forordninger (begge steder har forordningene gjeldende kraft, men myndighetene bryr seg lite om dem), hvor et yrende, tildels udisiplinert folkeliv kveler forkynnelsen. Det samme har vært tilfelle for Tidemand; det er dog en ulempe for hans avskjedsprekens sosiologi at han ikke direkte beskriver folkelivet, men mer holder seg på et teologisk plan. Det ligger dog ikke innenfor denne oppgaves ramme å behandle folkloristikk og sosiale spørsmål inngående, men vi kan antyde at fyll og alkoholmisbruk er

¹²⁶ Sst., s. 73.

¹²⁷ Sst., s. 75

stadig gjentatte emner i kirkelige protokoller, og at som Rambach er det "søndagsfylla" Tidemand sikkert har forbitret seg over mer enn noe annet. Det var ikke uvanlig at kroeiere slo opp sine boder like ved kirkene og derfra solgte brennevin om søndagene.¹²⁸

Nå har straffetaler fra langt tilbake vært alminnelig, men når en så tematisk overenstemmelse opptrer i trykken et par decennier før Tidemands egen er det grunn til å formode en avhengighet. Hva som er mer alminnelig overenstemmende mellom forskjellige pietistiske talere, er at man forbinder seg til å avlegge regnskap for seg selv og for menigheten. Dette finnes f.eks. i Henrik Gerners avskjedstale fra 1747,¹²⁹ men tonen overfor menigheten er der langt mer forsonlig og forståelsesfull enn hos Tidemand og Rambach. Det vel avgjørende moment i denne forbindelse er at Gerner var Herrnhut/Zinzendorf-sympatiserende, mens Tidemand og Rambach er "statspietister", slik at det er denne ideologi som gir den overvåkende, vekteraktige pathos. Når vi vender tilbake til avslutningen på Rambachs tale, så skal det medgis at han der helt på slutten opptrer også som positiv forkynner. I zinzendorfsk stil ønsker han for tilhørerne:

"Trænger ind til den kiære Frelseres Vunder og Saar, som raaber: Kom min Due og hviil i Klippens Rif".¹³⁰ (Talen er holdt før bruddet mellom Halle og Herrnhut 1735).

F). Jacques Saurin, 1677-1730, var født i Nîmes i Frankrike av protestantiske (reformerte) foreldre. På grunn av samtidens religionsforfølgelser utvandret familien til Genève, kalvinismens høyborg. Her fikk han sin utdannelse. 1700 dro han til Holland og i 1701 tok Saurin seg arbeide i England som prest. Det tuberkuløse klimaet i London tvang ham imidlertid til å flytte tilbake til Haag 1705, og her gjorde han seg berømt som predikant for den hollandske adel, hvilket selvfølgelig kan ha bidradd til å gi preknene et aristokratisk-raffinert preg. Samtidig kom han imidlertid i teologiske klammerier over fortolkninger av gammeltestamentet, hvilke tilsist skal ha slitt Saurin ut og lagt ham i graven.

Hans trykte taler spredte seg etterhvert over hele det protestantiske Europa; i Danmark-Norge

¹²⁸ Se Peder Herslebs innberetning til kongen 1731, samt Pontoppidans visitasrapporter 1748-50, trykt hos Daae, *Aktmessige etc.*, s. 340 ff. og 366 ff.

¹²⁹ Tale trykt hos Gerner, *Nogle merkværdigheder etc.*, s. 252 ff.

¹³⁰ Rambach, *En christens etc.*, s. 96.

fikk Saurin lenge etter sin død en beundrer og talsmann i Christian Bastholm.¹³¹ Tilogmed i sitt katolske hjemland fikk han et ry for sin originale stil. Denne består i en fantasirik og grandios moralisme kombinert med en kjølig logikk. Han ligger med andre ord langt borte fra pietismens sentimentalitet, men det kan kanskje tenkes at en person som Ole Tidemand har stått under Saurins innflytelse, da den førstnevnte avgjort har et grandios element og den sistnevnte var (i kjølvannet av Ludvig 14's biskop Bossuet) den som initierte denne stil i moderne prekener. Det må dog innrømmes at de to ellers har meget lite til felles.

Vi ser på *Tale over Ordspr. 16.32*: "Den som er Herre over sit Hierte, er bedre end den, der indtager en Stad".¹³² Tema/hovedsetning: "Det sanne Heltemot, eller den sanne Helt". Talen har en meget kort inngang uten selvstendig tekst.

Saurin starter med å formode at dagens tekst kan høre med til østerlendingenes fordommer og overdrivelser. For hvorledes kan det være noen sammenheng mellom en som demper sin vrede og en som bestiger en festning? Vel, Saurin ønsker tilhøreren velkommen til å kjempe mot sine skjødelyster, til å opphøye seg over kjødet og blodet, egenkjærlighet og naturen. Så skal man få se at Salomo har vært nøyaktig med sine definisjoner. Ja han har talt mer som en "fornuftlærer" enn som "taler". Saurin går så raskt til tekstforklaringen, for å

"stadfeste en Sandhed, som den største Del iblandt eder ikke engang har erfaret, og som de maaskee aldrig skal komme til at erfare".¹³³

Saurin deler så opp tema, "Den sanne helt": 1). Vi vil gi eder et begrep om ham. 2). Vi vil opphøye hans storhet. Det forklares så at pkt. 1 er om det å være herre over sitt hjerte, pkt. 2 omhandler hvorfor den som er herre over sitt hjerte er bedre enn den som inntar en stad. Taleren starter så med punkt 1 og deler dette igjen i tre: 1) Henseende til menneskets naturlige beskaffenhet. 2) Henseende til de gjenstander som omgir mennesket. 3) Henseende til de ferdigheter som mennesket har samlet seg. Vi merker her at Saurin er helt avhengig av de tradisjonelle disponermetoder; dog er jo talen skrevet tidlig på 1700-tallet.

¹³¹ Bastholm (1740-1819) ble på 1770-tallet den ledende predikant og teologiske forfatter i Danmark-Norge. Hans *Den geistlige talekunst* gjorde ham til en internasjonal berømt; keiser Josef 2 befalte den utbredt i sine områder. Bastholms teologiske utgangspunkt lå i wolfianismen og fornuftskristendommen.

¹³² Trykt i *Den Gejstlige talekunst*, s. 334 ff.

Når det gjelder menneskets naturlige beskaffenhet så sier taleren at mennesket når det kommer til verden mer er en slave av sitt hjerte enn dets herre. Imidlertid; isteden for å presentere arvesyndens doktriner så sier Saurin at en makt, han vet ikke hvilken, bortfører mennesket fra dyden og fører det til lasten, hvilket idehistorisk peker langt fremover i tiden. Han tilføyer dog at han ikke vil omtale arvesynden fordi så mye teologisk klammeri behefter denne doktrine.

Vi får så en oppregning av forskjellige dyder. Han betegner dyden som ”en alminnelig sinnsforfatning”. Dette kan også sies om å avvike fra lastene; for å sky lasten er det samme som å avvike fra det som er tvertimot orden (”orden” er synonymt med dyd). Disse argumentasjoner er kanskje ikke spesielt interessante, men vi tar dem med som eksempel på Saurins skolastisk-logiske stil. Vi får så høre om hindringene, for ”orden”; at de eksisterer både i legemet og sjelen. Som eksempel på hindring i sjelen, dvs. en rent psykologisk last, får vi først en livfull skildring av gjerrigheten:

”Hvor mange Mennesker gives der ikke, som ere født gnidske; Mennesker, som alletider er tilbøielige til at skrabe sammen, og for hvilke den Tanke alleene at give, at uddeele, indjager Forskrækkelse etc.”.¹³⁴

Saurin gir derpå en dypere psykologisk analyse av løgnens problem: Alle laster kan egentlig henføres til en eneste, løgnen:

”Enhver Last, enhver uordentlig Lidenskab fatter den Løgn i sig, at et Menneske, som tilfredsstillter sin Lidenskab, er lykkeligere end den, som tvinger eller demper den”.¹³⁵

Altså ethvert menneske som feller denne dom, skjult eller åpenbart, tar løgnens parti. Saurin konkluderer over dette avsnitt at ”å være herre over sitt hjerte” forutsetter møyne, tvang og øvelse: Han må danne seg et nytt legeme, han må gjøre vold på alle sine sjelekrefter. Om Saurin taler mest i generelle termer og ikke som pietistene henvender seg direkte til den enkelte, så er det humanistiske, psykologiske element på en måte større hos ham, da han i mindre grad taler om Guds eller Jesu inngripen. Men vi får huske på at den reformerte kirke tradisjonelt legger større vekt på menneskets egeninnsats enn den lutherske. Uansett finner vi at Saurin først og

¹³³ Sst., s. 336.

¹³⁴ Sst., s. 341.

fremst er moralist og ikke omvendelsespredikant. Derfor peker han langt fremover i århundredet.

Vi går frem til andre hovedavsnitt; ”Den, som er herre over sitt hierte, er bedre, end den, der indtager en stad”. Det dreier seg her om å sammenlikne den sanne med den falske helt, og temaet gis fire underdelinger:

1) Beveggrunnene som oppmuntrer heltene. Hva er det for en ånd som besjeler den falske helt når han prøver å innta steder? Vel, sannheten er forkledt i tilegnelsesskrivelser, i vanhellige lovtaler, ja noen ganger i religionstaler. Majesteten av en seierherre, glansen av en erobrere har forblindet oss og bundet sjelens evner. Saurin gir så en lang historisk metafor og anekdote om den skytiske vismann som belærer Aleksander den store, da denne ankommer til hans hytte: Hærføreren stemples som syk av begjær. Hans store rikdommer oppvekker bare en plagsom tørst etter mer. Derpå priser Saurin den sanne helts sannhetskjærlighet. 2) Heltegjeringene som de gjorde. Saurin sier først at vel kan en militær helts egenskaper som styrke og kaldblodighet vekke beundring. Men en kristelig helt besitter også dette - og meget mere! Vi får så høre om den moralske styrke til den kristelige helt:

”Vore Qvinder og Børn, vore Skriftefædre og Martyrer have øvet større Tapperheds, Taalmodigheds, Uforsagtheds og Bestandigheds Gierninger, i Klostrene, i Fængslerne, i Hulerne, paa Baalene og paa Retterstedene, end Aleksandrer og Cæsarer i deres heele Liv”.¹³⁶

Altså kan den kristelige helt gjøre alt som den verdslige, men ikke omvendt: Sett en verdslig helt i kamp mot en lidenskap - vi skal få se ham svak og overvundet av sine lyster og drifter. 3) Fiendene som de angriper. Den som angriper en stad har en ærekjærhet som ikke etterlater noen plass for ømhet og medlidenhet. Lidenskapens støy som behersker ham, kveler ham i ”naturens stemme”, han er døv mod de ulykkeliges skrik som han har oppofret for sin ære. Den kristelige helt derimot vender våpnene mot seg selv. Han må bli sin egen bøddel. 4) De kroner som de tilfekte seg. Her fortsetter Saurin den spydige kritikk av diktere og hofffolk. Han mener at det er disse som er opphavsmennene til de frydeskrik som man ledsager den verdslige helt med og de kroner som man lager til dem:

¹³⁵ Sst., s. 342.

¹³⁶ Sst., s. 353.

”Tilkommer det en slavisk Siel, der haver Roes og Lovtaler til fals, som den sælger til meestbydende, at uddeele Ærens Belønning, og anvise Heldtene deres Rang?”¹³⁷

Saurin gir seg altså ut som en forakter av panegyrikk. Han blir da i en viss henseende Tidemands motpol; men pussig nok følger så en passasje som ihvertfall i form kunne vært avskrevet av Tidemand:

”Betragt i Tanken Guddommen, omringet med Engler og Erzengler, med Cherubimer og Seraphimer. Hør de Lovsange, som disse lyksalige Aander istemme Hans Ære. Hør dem, igiennemtrængte, henrykte og indtagne af de guddommelige Skiønheder; raabende Dag og Nat: Hellig, hellig, hellig er den herre Zebaoth; ald Jorden er fuld af hans Ære. Amen!”¹³⁸

Det kan vel bemerkes at Saurins egen stil er meget panegyrisk, forsåvidt som han hyller helter (men ikke verdslige) og guddom. Det teologiske innhold er imidlertid preget av den kjølige og strevsomme kalvinisme. Saurin prediker seier eller tap, sann eller falsk, uten den omtanke for ”Guds forbarmende nåde” som er mer alminnelig i lutherdommen. Kalvinismen har omtrent det samme rettferdiggjørelsesdogme som den evangeliske kirke, men på grunn av læren om Guds uransakelige forutbestemmelse av hvert menneske til salighet eller fordømmelse, så mister den blotte tro mye av sin kraft, og hvert menneske er overlatt til å betrakte seg som vinner eller taper (calvinismen har dog tilleggsparagrafer om at ingen kan vite sikkert om noens forutbestemmelse). Altså; et menneske som har seiret i kampen mot lastene kan da bedre oppleve seg som en av de utvalgte, fordi det ihvertfall da ikke er frafallent.

Uansett teologisk forskjell, samt med fratrekk av Saurins usentimentalitet, så er det en viss grunn til å tro at Ole Tidemand har kjent dennes taler og aktivt brukt dem (eller evt. en annen franskmann), da verken Hersleb eller de tysk-pietistiske talere har denne "Ludvig 14" grandios-pompøse stil som vi gjentatte ganger har sett hos Tidemand. Deklamasjonene til Cramer og Zinzendorf ligger på et personlig-følelsesmessig plan, mens Saurin preker den upersonlige, men grandiose fornufts triumf. Ikke rart at Bastholm og fornuftskristendommens menn på 1770-tallet beundret ham.

¹³⁷ Sst., s. 356.

¹³⁸ Sst., s. 357.

G) Oversiktskommentar.

Etter hele denne gjennomgang av Tidemands taler samt de andre predikanter kan vi sette opp dette system:

Statspietister: Tidemand, Hersleb, Rambach.

Ortodoksi: Hagerup.

Alternativ pietisme: Cramer, Zinzendorf

Fornuftskristendom: Saurin.

Ingen av disse betegnelser er hundre prosent dekkende for noen av predikantene, men vi gir allikevel en generalisering.

I et politisk-historisk perspektiv er selvfølgelig statspietismen mest interessant. Vi ser hvordan den markant skiller seg fra de andre retninger: Den ortodokse Hagerup fordyper seg utelukkende i det teologiske stoff. Den alternative pietisme fokuserer på subjektets følelser. Fornuftskristendommen priser den moralske, dydige helt. Statspietismen kan i motsetning til de førnevnte retninger vel betegnes med det moderne uttrykk "ideologi". Dette begrep er jo gjengs innenfor moderne historisk og politisk filosofi, men er kanskje noe irrelevant i forhold til teologisk beslektede systemer.

Nå er det jo en kjensgjerning at pietismens hovedlærdom, enkeltmenneskets gjenfødelse, ikke i det ringeste vedkommer den gjengse definisjon av "ideologi", altså politisk filosofi. I denne forstand har Tarald Rasmussen rett når han uttaler at det statlige element egentlig ikke vedkommer pietismen.¹³⁹ Men pietister som Tidemand og Rambach (spesielt den siste) impliserer og trekker inn statsapparat og øvrighet som en forutsetning for gjennomførelse av de teologiske doktriner. På den måten blir statspietismen "ideologi". Statspietismen får da to ledd eller stadier:

¹³⁹ Rasmussen m. fl., *Norsk kirkehistorie*, s. 161.

- 1) Mennesket kan fra syndestand gå til angeren, og derfra til de vakes stand.
- 2) Staten må medvirke til dette, ved kirketukt og tvungen skolegang.

At disse to ledd har lite med hverandre å gjøre er vel ikke vanskelig å forstå. Det som skjedde i praksis var vel da også at det rent religiøse element ble forlatt, mens statlig intervensjon i enkeltmenneskenes liv var på vei inn. Den gamle nattvekkerstaten (sosiologisk begrep) overlot menneskene til seg selv så lenge skattene ble betalt og lovene overholdt. Her passer vel pietismen i dens opprinnelige, subjektive karakter godt inn. Christian 6's skole og kirkepolitikk peker langt fremover i tid, men har da altså lite å gjøre med de teologisk-subjektive skjemaer som har sin opprinnelse fra middelalderen (og som vi har sett hos Cramer og Zinzendorf).

Det kan imidlertid også hevdes at statspietismen er en mer praktisk, sosialorganisatorisk retning innenfor pietismen, og at denne i høyeste grad angår kristendommen. Samfunnsansvar lå dessuten som en spire i tiden og få kunne forbli uberørt av dette (Også Zinzendorf utfoldet en betydelig sosial virksomhet). Allikevel forblir vel statspietismen en problematisk foreteelse. En øvrighet kan vel sørge for menneskets fysiske velferd, men ikke ta kontroll over dets indre (det er ihvertfall ikke lett, dessuten normativt betenkelig). Vi må legge til her at Tidemand og Rambach synes å tale ut i fra en plikt og ansvarsfølelse: Guds vrede og straffedom kan sette inn om ikke mennesker forandrer seg, og ikke minst ramme presten selv. *Dette siste moment blir kanskje da kjernen i hele statspietismen.*

Det kan kanskje fra et norsk synspunkt være noe skuffende at nivået hos de internasjonale predikanter synes å ligge på et høyere nivå; både form og innholdsmessig. Vi kan f. eks. bemerke Cramers litterære, utvungne disponermetode, hans avholdenhet fra å bruke ytterliggående "bombasmer" til å skremme menigheten med. Det samme gjelder Zinzendorf; og her merkes til gagns en fri, tolerant ånd som må betegnes som nesten ikke-eksisterende for det dansk-norske eneveldes kirke og kulturlandskap. Nå kan det vel bemerkes at Tyskland med dets mangfold av fyrstedømmer ga en unik grobunn for kirkelige og litterære nyvinninger: Det var alltid en fyrste som strakte ut sin hånd til en predikant eller litterat som hadde blitt utvist fra et annet fyrstedømme. Da Zinzendorf i 1736 ble utvist fra Sachsen som "separatist", dro han først til grevskapet Wetterau, deretter til Preussen, hvor han etter personlig samtale med

Frederik Wilhelm 1. ble godtatt og snart utnevnt til biskop (han fikk dog etterhvert komme tilbake til Sachsen). Hos den ovenfor nevnte greve av Wetterau (i Westfalen) hersket i første halvdel av 1700-tallet en uinnskrenket toleranse og religiøs frihet - her var et siste tilfluktssted for enhver eksentriker, for eksempel den fra både Danmark og Sverige utviste Johan C. Dippel. Også i Saurins tilfelle merkes den mer tolerante, fremtidsrettede posisjon (50 år etter sin død ble han jo hyllet av Bastholm). Den hollandske stat hvor han slo seg ned, førte en liberal kirkepolitikk.

Det er vel ikke oppsiktsvekkende å påstå at slike forhold virker kulturelt befruktende. De norske predikanter som vi har behandlet her; Tidemand, Hagerup og Hersleb, har uansett talenter et mye stivere, av gammel ortodoksi og politisk ensretting avfødt preg. Altså; tankeinnholdet mangler variasjon og higen etter *nye innsikter*. Når Aarflot skriver at tankeinnholdet i Hagerups taler holder en større idérikdom enn man vanligvis er vant til fra den tids predikanter (vi forutsetter at han sikter til de dansk-norske),¹⁴⁰ så kan det vel bemerkes at Aarflot her bekrefter indirekte at stagnasjonen var større i Danmark-Norge enn på kontinentet.

3) Sluttkommentar til pietismen og Ole Tidemand.

Etter denne gjennomgang av Ole Tidemands embedshistorie, hans taler og tilsist samtidige ledende predikanter, kan det være tjenlig med et større historisk overblikk. Hvis vi tar utgangspunkt i Tidemands tiltredelsestale fra 1734, midt i pietismens glanstid, over til hans avskjedstale fra 1762, så er det brå fall pietismen har gjort fra "hegemoniets trone" meget iøyenfallende. I dansk kirkehistorisk tradisjon har det vært vanlig å koble forandringene i kirke og åndsliv tett opp mot regjeringsskiftene i 1730, 1746, 1772 og 1784. Denne tradisjon ble, som ovenfor nevnt, initiert av Ludvig Helweg, som så 1784 som det epokegjørende skiftet, mens Jensen / Kornerup la overgangen tilbake til 1746. Den norske tradisjon etter Anton C. Bang bruker som før nevnt en mer alminnelig epokeinndeling. Denne kommentator er tilbøyelig til å følge den danske "politiske" betraktningssmåte, men ønsker da i denne forbindelse å føye til en større internasjonal sammenheng, uten hvilken vi mener pietismens bratte fall ikke blir tilstrekkelig forklart.

Danmark-Norge lå under betydelig politisk og kulturell innflytelse fra Tyskland siden middelalderen; oldenborgernes tronbestigelse i 1449 kom til å besegle denne tradisjon. Går vi frem til 1700-tallet, har vi tidligere påpekt den preussiske byen Halle som dominerende impuls for Danmark-Norge. Dessuten har vi jo i foregående eksposisjon av ledende predikanter sett den tyske dominans.

Hva som i tillegg må tas med som en ekstremt betydningsfull faktor er regjeringsskiftet i Preussen i 1740. Den i dette år avdøde "soldatkonge" Frederik Wilhelm 1. hadde langt på vei støttet pietistene. Da deres kritikk og mistenkeliggjøring av filosofen Wolff nådde diktatorens øre, så ble det øyeblikkelig utskrevet en ordre om at professoren måtte forlate riket innen 48 timer. Men året 1740 omskiftet alt. En homofil opplysningsfilosof var nå statssjef i en av Europas stormakter, den stormakt som huset pietistenes "hovedstad" innenfor sine grenser. Som hans far hadde støttet Halle-pietismen, så gjorde Frederik sitt for å motarbeide denne, samt fremme "den nye tid". Hvis man da skal, tildels eller helt, følge det historiesyn som setter impulser ovenfra (særlig utpreget hos Helweg), fra statsmakten som avgjørende, så kan ikke

¹⁴⁰ Aarflot, *Nytt materiale etc.*, s. 220.

denne begivenhet undervurderes. Christian 6's død er selvfølgelig epokegjørende i sin forstand for dansk-norske forhold, men uten å sette dette opp mot Frederik 2's maktovertagelse i Preussen, blir bildet ufullstendig. En forberedende europeisk prosess var satt i gang, hvilken Frederik 5's tiltredelse synes å besegele på dansk-norsk grunn.

Et annet moment som denne avhandling vil peke på er den pietistiske forkynnelses "utartethet" som alminnelig kulturimpuls, som derfor var med på å fremdrive dens undergang. Hvis vi bruker Tidemands ordinasjonstale eller Rambachs sabbattale som utgangspunkt, så gir disses fordømmelse av alminnelige fornøyelser forkynnelsen et sekterisk preg som ikke lett kan vinne frem i et storsamfunn. Den ortodokse tradisjon som bygget på Luthers liberale holdninger i disse spørsmål var jo temmelig uomstridt helt frem til "den preussiske pietisme" vant frem. Med en viss grunn kan man si at ortodoksien til syvende og sist seiret over pietismen, da dens læreformler ble stående urokkede og dens liberale livsførsel igjen overtok omkring midten av århundredet.

For Ole Tidemands vedkommende så har vi den fordel å ha i behold korrespondanse og taler over et tidsspenn på 43 år. Vi ser at han over hele denne periode beholder sine standpunkter og på den måte blir pietist til siste slutt. Allikevel er det momenter som viser at han følger med tidsutviklingen. Dette gjelder som sagt ikke hans virksomhet som teolog og predikant; der følges som sagt en rettlinjet kurs hele veien. De nye teologiske retninger innenfor fornuftskristendommen (den eldre supranaturalisme, etter Johan A. Ernesti (1707-1781)), nevnes aldri av ham, ei heller er det noen spor av dette i talene. Den samfunnsorienterte rasjonalismen og "potet-kristendommen" som for fullt brøt frem etter 1784 er selvsagt helt utenfor biskopens spektrum.

Vi har tidligere sett på hans memorial til kirkekollegiet av 21. desember 1764, og her møtt preget av en hoderystende, resignert gammel pietist og "kirkebaron". Den muntre, utadvendte kulturelle trend som overtar Europa ved midten av århundredet synes å merkes i Norges byer og bygder gjennom et frafall fra pietismen, men *ikke* fra selve kristendommen. Dette kan i stor grad utledes av biskopens visitasrapporter. At pietismens samfunnsprosjekt var gått i vasken ga vel en viss grunn til melankoli, men når alt kom til alt så hadde det foregått forandringer til det

positive. Det er slående når Tidemand i sine sluttkommentarer til visitasrapportene skriver at han har funnet forholdene meget tilfredsstillende og ikke har hatt noe å utsette på noen. Hvis vi da sammenlikner hans positive opplevelser på visitasene med de mer dystre betraktninger i hans memorial til kirkekollegiet 1764, så må vi tro at denne siste har fått et noe mer konstruert, litterært preg. At vår formodning om et norsk samfunn i relativ fremgang er riktig, bestyrkes ved at Tidemands etterfølger, Eiler Hagerup d. y., hvilken Faye karakteriserer som "en alvorlig tilsynsmand som ikke skaanede de skyldige", også gir de samme rosende karakteristikker til prester og befolkning i stiftet.¹⁴¹

Når det skal gis et idéhistorisk overblikk med hensyn til epokeskifter, så synes Ludvig Helwegs system med å sette 1784 som et skjellsettende år å finne sin bekreftelse ved nærværende gjennomgåtte materiale. Kronprinsen-regimet kan mer settes i forbindelse med de religiøst "indifferente" potentater Frederik den store og Gustav 3., enn Guldberg / Juliane Marie - regimet. Dette siste synes jo å ha blitt hyllet av prester og biskoper; vi har jo sett hvorledes den gamle aristokratiske pietist entusiastisk omfavner de nye opplysningstiltak (Juliane Maries foræring av bøker til latinskolen, (ovenfor, s. 35)), for ikke å glemme beundringen for dronningen og kabinettsekretæren. Fra andre steder vet vi også at gamle pietister godt kunne bli med på en god porsjon opplysning og fant seg godt tilrette inn på 1770-tallet.¹⁴²

Ole Tidemand kunne ha virket og funnet seg tilrette så lenge det bare var den teologiske retning kalt "den eldre supranaturalisme" som regjerte ved universitetene. Denne retning ville beholde hele den gamle dogmatikk og åpenbaringsteologi, bare gi den en fornyet kraft ved bruk av moderne filosofi. Dette system ble uten nevneverdig kritikk godtatt av ortodokse og pietister i København. Men når den historisk-kritiske metode ble tatt for alvor i bruk ("den yngre supranaturalisme", v. Semler og Michaelis, rasjonalismens forløpere), ved at f. eks. alt overnaturlig i Bibelen skulle sees som allegori eller gis en naturlig forklaring, så ble på en måte grunnen lagt for moderne skeptisisme. Altså; om politiske regimeforandringer er en helt målbar størrelse i 1700-tallets kirkehistorie, så var teologene ikke minst selv med på å bryte ned hele den tradisjonelle kristendommen som hadde overlevd helt fra den tidlige middelalder. Pietistene stod for en kristendom som trukket i sin ytterste konsekvens, ved sitt

¹⁴¹ Faye, *Christianssands etc.*, s. 402.

personlig-subjektive preg, ville oppløse organiserte kirkesamfunn. De såkalte ”radikale pietister” fordømte ofte kirken som et ”Babel”. Men at, som noen kirkehistorikere har hevdet, dette skulle være en forutsetning for rasjonalisme,¹⁴³ ved at én motsetning gjerne slår over i en annen, synes tatt noe ut av luften. Ansvar for et eventuelt frafall fra kirken ligger vel minst like mye på de teologiske forskeres side. Det er kanskje vanskelig for en kirkehistoriker som Aarflot å innrømme at den moderne historisk-kritiske metode er vanskelig å avpasse til kristendom og religion, og at det var den såkalte ”yngre supranaturalisme” som i høy grad ”gravde graven” for kirken på slutten av 1700-tallet.¹⁴⁴

Hvis vi med dette bidrag til norsk personal- og kirkehistorie tilsist skal summere opp trekk ved Ole Tidemand som kan ha videre historisk interesse (og kanskje danne grunnlag for nye avhandlinger / monografier om 1700 - tallet), så gis disse punkter:

- 1) Han utgår fra et småborgerskap, men ender opp som en aristokratisk - kulturkonservativ figur. Forklaringen til dette ligger vel i hans personlige anlegg og hans sterke begunstigelse ovenfra.
- 2) Han følger og avspeiler århundredets stemninger, fra nidkjær ”oppbyggelsespredikant” på det begivenhetsrike 1730 - tallet, over midten av århundredets kulturkamp (jmf. talene fra Bergen), til en mer tolerant støttespiller for Guldbergs ”konservative opplysning” på 1770 - tallet.
- 3) Han besatt en del ferdigheter som litterær stilist og retoriker. Hans taler er ikke originale i teologisk innhold, men utmerker seg ved en personlig tilegnet og utarbeidet applikasjon; altså holder en høy personlig profil. Som brevforfatter nådde han vel høyest (en del brev er da også tidligere blitt trykt),¹⁴⁵ da disse ikke har all den stive skjematisme til den tids prekenkunst. Det er kanskje på det panegyriske / eulogiske område at Tidemand har satt størst spor etter seg (jmf. de siterte hyllester til Frederik 5 og Juliane Marie, samt appendiks). Idéstoffet peker vel

¹⁴² Neiiendam, *Erik Pontoppidan*, bd. 2, s. 179 ff.

¹⁴³ Cornelius, *Kristna kyrkans etc.*, bd. 6, s. 81 ff.

¹⁴⁴ Aarflot skriver at Semlers teologi fører over i ren rasjonalisme, men gir ingen videre kommentar. Aarflot, *Norsk etc.*, s. 195.

¹⁴⁵ Hos Thrap, *Aktmessige etc.*. Se note 7, første avdeling.

bakover til slutten av 1600 - tallet; Ludvig 14 og eneveldets ”glanstid”; men kan også sees som et bidrag til aktuell norsk kultur i en periode hvor vi ikke har alt for mange litterater fra før av til å trekke veksel på.

4) Han kan også i høy grad regnes som en statspietistisk retoriker. Et skjema av personlig frelse under trussel om himmelens straffedom for både tilhørere og prest oppsettes. Dette skjema blir da grunnlag for et sterkt ønske om verdensfornektende / disiplinert livsførsel og øvrighetens medvirken.

4): Appendiks.

Vedlagt brev til Kristian 7 fra innberetning år 1766.¹⁴⁶

”Stormægtigste Monarch, allernaadigste Landets Fader og Guds Kirkes Foster-Fader!”.

”Den første gang, den store Kejser Augustus blev af sine Undersaatter betitlet med det Navn *Pater Patriæ*, Faderen = Landets Fader; forekom dette i sig selv ret store og betydelige Navn denne store Regent saa stort og betydeligt og tillige saa sødt og behageligt, at hand derover brast i Graad af Glæde.

Den første Gang, jeg herved allerunderdanigst nedlegger dette mit Kirke-embedes Regenskaber for Deres kongelige Majestæt, som Guds Kirkes Foster-Fader, er mit Hiertes inderligste Ønske til Gud, at han, som selv har bestilt Deres Kongelige Majestæt ey alleneste til at kaldes men endog til at være i Gierning og Sandhed een omhyggelig Foster-Fader for sin Kirke, ligesaa vel som een Fader for alle Landets retskafne Børn, vil selv udrette det hos Deres kongelig Majestæt, at ingen Glæde i al Verden maa være Deres Majestæt saa følelig; ingen saa inderlig, som den Glæde over Kirkens vel; den Glæde, formedelst en ret faderlig Omsorg for Guds Kirke, saaledes at befordre dens sande Velstand inden Deres Majestæts Riiger og Lande, at og disse derved maatte, under Deres Majestæts baade saa langvarige og saa lyksalige Regimente, som med saadan Vilkaar kand haabes af Gud og af alle Guds Børn daglig og hiertelig udbeedes for Kongen og Kongens høye huus ævindeligh!!!

Med dette Hiærtens Ønske nedlegges da denne gang, den første, for Deres Kongelig Majestæt ovennævnte mit allerunderdanigste Regenskab korteligen, men sandfærdeligen saaledes, at, for den deel af dette mig allernaadigst anfortroede Stift, som Gud har forleenet mig Naade til at visitére sistafvigte Sommer, er intet forekommet nogen Stæds, som kunde fortiene nogen ubehagelig Andmærkning, undtagen ved Bondens egenraadige Bevægelse og Foretagende i eet og andet Kald nogen Stands og Hinder i Skole-Væsenets Indretning, den ieg dog bør haabe ved viiselig Omgang med Tiiden, at blive *remédéret*; helst, naar paa de adskillige Klager, som i den Fald uden mindste Grund af een deel u-roelige Bønder vester i Stiftet ere blevne indgivne, og hvorpaa Hans Excellence, hr. Vice - Statholder Bentzon har krævet og faaet Stiftets Erklæring, maatte falde saadan een *Resolution*, at samme kunde see og overbeviises om Nødvendigheden at holde sig allerunderdanigst efterrettelig om Skole-Væsendet paa Landet udgangne kongelige allernaadigste Forordninger og Befalinger.

For-resten har ieg, Gud skee Tak! Fundet alle de Ting / som ieg, efter Embeds Pligt, ved saadan Visitatz bør forfare / om ikke i den Fuldkommenhed, som kunde ønskes, saa dog saaledes allevegne, at Guds og Christi Kundskabs Tiltagelse og Udbredelse vidner om Præsternes Flid; blandt hvilke ieg paa denne *Tour* i Stiftet har ingen fundet, som ieg kunde have noget mærkeligen eller andet at erindre ved, end just hvad ieg har reedeligen tilføyet under hvers

¹⁴⁶ GKA, visitasrapporter, RA.

Navn paa allerunderdanigst hoslagte Liste over *Visitatz*-Touren og Præsternes holdte Prædikener.

Jeg forbliver med dybeste Devotion, Deres Kongelige Majestæts allerunderdanigste troe Tiener og hos Gud troefaste Forbeeder:

Christiansand, 26 decembris 1766.

Ole Tidemand (sign.)

5). Kilderegister og litteraturliste.

Arkiver med tilhørende forkortelser.

Bispearkivet Oslo (BAO).

Statsarkivet Oslo (SAO).

Bispearkivet Kristiansand (BAK).

Statsarkivet Kristiansand (SAK).

Generalkirkeinspeksjonskollegiets arkiv (GKA), i RA (størsteparten av arkivet befinner seg fremdeles i København, men visitasrapportene er tilbakeført til Norge).

Riksarkivet (RA).

Det kongelige bibliotek København (KBK).

Håndskrifter.

Tidemand, Ole: *Ordinasjonstale 15.5.1734*, i Peder Herslebs Ordinasjonstalesamling 1730-37, BAO, SAO.

Tidemand, Ole: *Jubileumstale for det oldenborgske Hus 28.10.1749*, Håndskriftsamlingen, KBK.

Tidemand, Ole: *Tale for det kongelige Herskap 24.7.1774*, Håndskriftsamlingen, KBK.

Tidemand, Ole: *Brev*, i Larvik Prostit Brevsamling, BAO, SAO; i kjøpbøker 18-20, BAK, SAK; i GKA, RA.

Tidemand, Ole: *Visitasrapporter*, i GKA, RA.

Trykte kilder.

Bastholm, Christian: *Den gejstlige Talekunst*, Kbh. 1775.

Cramer, Johann Andreas: *Sammlung einer Predigten*, bd. 1, Kbh. 1759.

Crysostomus, Johannes: *Udvalgte Skrifter*, i *Vidnesbyrd af Kirkefædrene*, bd. 10, Chra. 1885.

Dippel, Johann Conrad: *Krankheit und Arzney des animalischen Lebens / Christiani Democriti*, Frankfurt 1736.

Eusebius av Cæsarea: *History of the church*, London 1989 (Cæsarea 316).

- Francke, August Hermann: *Cathekismus-Prædikener*, Kbh. 1734
- Francke, August Hermann: *Velsignelsesrike Fotspor*, i Olav Hagesæther (red.), *Fra Pietismens Tid*, Oslo 1969 (Halle 1701), s. 94-112.
- Gerner, Henrik: *Nogle Merkværdigheder som angaaer Henric Gerner*, Kbh. 1772.
- Hersleb, Peder: *Almagt midt udi Afmagt*, Kbh. 1751 (1728), norsk utgave ved Th. Bernhoft, Ekersund 1866.
- Hersleb, Peder: *Om Guds Børns daglige Adgang til Naadestolen*, Kbh. 1759.
- Hersleb, Peder: *Tolv offentlige Taler*, bd. 1, Kbh. 1740.
- Holberg, Ludvig: *Dannemark Riges Historie*, 1-3, Kbh. 1859 (Kbh. 1732-35).
- Pontoppidan, Erik: *Sandhed til Gudfrygtighed*, Oslo 1939 (Kbh. 1738).
- Pontoppidan, Erik: *Oppvekkelige Hyrdebrev*, i Olav Hagesæther (red.), *Fra pietismens tid*, Oslo 1969 (Bergen 1752), s. 146-206.
- Pontoppidan, Erik: *Levnetsbeskrivelse* (selvbiografi forfattet 1753), Kbh. 1873.
- Rambach, Johann Jacob: *En Christens Sabbats-Pligter*, Kbh. 1740.
- Spener, Philip Jacob: *Pia desideria*, i Olav Hagesæther (red.), *Fra pietismens tid*, Oslo 1969 (Frankfurt a.M. 1675), s. 17-84.
- Tidemand, Ole: *En evangelisk Læreres veemodige, som dernest og friemodige Embeds Afskeed*, Bergen 1762.
- Tidemand, Ole: *Fortale*, i Hans Camstrup, *Den Retfærdiges opbyggelige Død*, Kbh. 1768.
- Zinzendorf, Nicolaus: *Londoner Predigten*, bind 5 i *Hauptschriften*, Hildesheim 1963 (Barby und Herrnhut 1754).

Litteraturliste.

- Bang, Anton Christian: *Den norske kirkes historie*, Chra. og Kbh. 1912.
- Bang, Anton Christian: *Hans Nielsen Hauge og hans tid*, Chra. 1910.
- Bergmann, Lorenz: *Kirkehistorie*, 1-3, Kbh. 1966.
- Bergmann, Lorenz: *Zinzendorfs indsats i missionens historie*, Kbh. 1935.
- Bolling, Reidar: *Kyrkjeliv i Kristiansands stift i attande hundreåret.*, Oslo 1947.
- Cornelius, Carl A.: *Kristna kyrkans historia*, (1-8), Sth. 1889-91.
- Dyrvik, Ståle: *Den lange fredstiden 1720-1784*, i Mykland (red.), *Norges historie*, bd. 8, Oslo 1995.

Daae, Ludvig: *Aktmessige bidrag til den norske kirkes historie i det 18'de aarhundrede*, Chra. 1864. Også i *Tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke*, 1864, s. 321-410.

Daae, Ludvig: *Nogle nye efterretninger om den norske kirkes historie efter reformationen*, Drammen 1860.

Daae, Ludvig: *Det gamle Christiania*, Chra. 1924.

Daae, Ludvig: *Efterretninger om Christiania cathedralskole under Jacob Raschs rectorat*, Chra. 1858.

Daae, Ludvig: *Trondhjem stifts geistlige historie etter reformasjonen*, Trondhjem 1863.

Faye, Andreas: *Christiansands stifts bispe og stiftshistorie*, Chra. 1867.

Helweg, Ludvig: *Den danske kirkes historie efter reformationen*, (1-2), Kbh. 1857-85.

Holm, Edvard: *Frederik 4's siste ti regjeringsaar (1720-30)*, bd. 1 i *Danmark-Norge 1720-1814*, Kbh. 1891.

Holm, Edvard: *Christian 6 (1730-46)*, bd. 2 i *Danmark-Norge 1720-1814*, Kbh. 1894.

Holm, Edvard: *Frederik 5 (1746-66)*, bd. 3 i *Danmark-Norge 1720-1814*, Kbh. 1897.

Jensen, Magnus: *Fra 1660 til våre dager*, i *Norges historie*, bd. 2, Oslo 1949.

Kornerup, Bjørn: *Opplysningstiden*, bd. 5 i Kornerup / Koch (red.), *Den danske kirkes historie*, Kbh. 1951.

Lampe, Johan Frederik: *Opplysninger om dr. Erik Pontoppidans virksomhed i Bergens stift*, i *Kirkelig kalender 1875*, s. 5 ff.

Lindhardt, P. G. : *Peder Hersleb 1*, Kbh. 1939.

Møller, Jens: *Canzler J. A. Cramer, en biographisk skizze*, i *Nyt theologisk bibliothek*, bd. 3, Kbh. 1821, s. 3-37.

Neiiendam, Michael: *Erik Pontoppidan*, 1-2, Kbh. 1930-35.

Nilssen, Anders, *Eyler Hagerup 1685-1743*, Oslo 1951.

Olsen, Gunnar: *Det unge enevælde*, bd. 8 i H. Coch (red.), *Danmarks historie*, s. 3-380, Kbh 1964.

Pedersen, Johannes: *Pietismens tid*, bd. 5 i Kornerup / Koch (red.), *Den danske kirkes historie*, Kbh. 1951.

Rasmussen, Tarald (m. fl.): *Norsk kirkehistorie*, Oslo 2001.

Rian, Øystein: *Vestfolds historie, grevskapstiden 1671-1821*, Vestfold fylkeskommune 1980.

Riegels, Niels Detlev: *Christian 6's historie*, Kbh. 1790.

- Rørdam, Holger: *Fra pietismens tid*, i *Kirkehistoriske samlinger*, 3 rekke, bind 4, s. 65 ff.
- Rørdam, Holger: *Separatisten Niels Svendsen Chronich og hans tilhængere*, i *Kirkehistoriske samlinger*, 3 rekke, bind 3, s. 508-609.
- Schwarz-Lausten, Martin: *Danmarks kirkehistorie*, Kbh. 1994.
- Supphellen, Steinar: *Den politiske bisp*, Trondhjem 1989.
- Thrap, Daniel: *Aktmessige bidrag til den norske kirkes historie i det 18'de aarhundrede*, i *Tidsskrift for den evangelisk-lutherske kirke*, 1876, s. 9-17, 1877, s. 456-458, 1879, s. 128-136, 1882, s. 293-306.
- Thrap, Daniel: *Bergenske kirkeforhold efter Pontoppidan*, Luthersk ugeskrift 1877, s. 29-159.
- Thrap, Daniel: *Brødremenigheden i Norge*, Chra. 1908.
- Tønder-Nissen, Rasmus: *De nordiske kirkers historie*, Chra. 1884.
- Øverland, Ole A.: *Fra slutten af Frederik IV's regjeringstid til kronprins Frederik og A. P. Bernsdorffs samstyre*, bd. 9 i *Illustreret norges historie*, Chra. 1891-95.
- Aarflot, Andreas: *Norsk kirkehistorie*, Oslo 1967.
- Aarflot, Andreas: *Nytt materiale til belysning av pietismens forkynnelse*, i *Tidsskrift for teologi og kirke*, 1964, s. 153-164, 214-232..

Oppslagsverker.

- Akademie der Wissenschaften (utg.): *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1875-1912.
- Bull, Edvard (red.): *Norsk biografisk leksikon*, Oslo 1923-83.
- Bricka, C. F. (red.): *Dansk biografisk leksikon*, Kbh. 1933-44.
- Ostermann, H.: *Norges teologiske kandidater*, Oslo 1946.
- Prevost, M. (red.): *Dictionnaire biographie francaise*, Paris 1933.